

ФГОС

Дагестанский научно-исследовательский институт педагогики
им. А.А. Тахо-Годи

А.А. Тахо-Години атындагы Дагъыстан илму-ахтарыв педагогика
институт

КЪУМУКЪ АДАБИЯТДАН БИЛИМ БЕРИВ УЪЛГЮ ПРОГРАММА

(5 - 9-нчу класлар учун)

ИЧДЕЛИК:

I. МУРАТ БЁЛЮК	3
II. ИЧДЕЛИК БЁЛЮК	11
III. КЪУРУМ БЁЛЮК.....	89

I. МУРАТ БЁЛЮК

БАЯНЛЫКЪ СЁЗ

Къумукъ адабиятдан билим берив программа 2010-нчу йылда чыкыгъан федерал пачалыкъ билим берив стандартланы кюрчюсюне гёре (ФГОС), милли школаланы ишини бай сынавларына ва илму-ахтарыв ишлеге асасланып гъазирленген.

Янгы стандартлар (ФГОС 2) эсги стандартлагъа кюрчюленип, оланы камиллешдирип, теренлешдирип, муаллимлени ишинде янгы технологияланы къоллаву охувчуланы хас айрылыкъларын, чагъын, билим ва оьсюв даражаларына гёзалгъа тутуп, гъалиги заманны жамият яшавуну талапларына асасланып тизилген. Стандарт аслу умуми билим берив системасында охувчуланы билим даражасын тюз багъалавда кюрчю болуп токътай. ФГОС бизин Ватанны кёп миллетли халкъларыны маданиятын, ана тилин уьйренивге, сакълавгъа, ону оьсдюрювге ихтиярларын, ана тилинде аслу умуми билим алывда имканлыкълар болдурувгъа, адат-къылыгъын сакълавгъа бакъдырылгъан. Шолайлыкъда, билим берив программа айры охувчуну билим даражаларын оьсдюрювге эркин ёл ача, ону класда, уьйде, оьзбашына чалышып, интернетден пайдаланып, билим-тарбиясын артдырмагъа генг имканлыкълар бере.

Къумукъ адабиятдан билим берив программа уьч бёлюкден къурулгъан:

1. Мурат бёлюк.
2. Ичделик бёлюк.
3. Къурум бёлюк.

Адабият предметни алдында салынагъан аслу **муратлар**:

– охувчуларда дюнъягъа, гъалиги яшавгъа байлавлу англавланы генгледирив, олагъа тюз багъа берив;

– ватангъа, халкъына бакъгъан сюювню артдырив, патриот гъислени тарбиялав;

– охувчуларда адабиятны предмет гъисапда уйренивге бакъдырылгъан яратывчулукъ иш бажарывчукъларын ва мердешлерин мюлк этив;

– адабиятны гѳрмекли чебер асарларына асасланып, дюнъя гертиликке багъа берип, кылыкъ-тарбия, гѳзеллик, оър инсан аралыкълар йимик англавланы оьсдюрюв.

Федерал пачалыкъ билим берив стандартны (ФГОС) «Тил ва адабият илму» (филология) бѳлюгюнде адабиятны уйренивню алдына шулай аслу **масъалалар** салынгъан:

1. оьзюню гележекде билим даражасын оьсдюрювде адабиятны уйренивню агъамиятын англамакъ; арты бѳлюнмейген, бир ёрукъда юрюлеген охувну оьзюню дюнъягъа къаравларын, англавларын болдурувда, дюнъяда адамны ва жамиятны аралыкъларын гелишдишивде къурал гъисапда къолламакъ;

2. адабият асарланы охуп, тюз англав халкъны мили маданиятын, яшавун уйренивде аслу къурал болуп токътайгъанын англамакъ;

3. гѳрмекли чебер асарланы уйренивню натижасында ана тилни гѳзеллигин, ону байлыгъын, тил имканлыкъларын оьз халкъыны ва дагъыстан миллетлени маданиятын англап, сезип бажармакъ;

4. тюрлю-тюрлю жанрлардагъы асарланы уйренивде авуздан ва язып оьз ойларын айтып, пикирлешип, охулгъан асарны чечивде ортакъчылыкъ этип, оьзбашына охулажакъ асарланы гѳзалгъа тутуп, планын къуруп бажарагъан охувчуну тарбияламакъ;

5. чебер адабият асарланы объюне хас болгъан башгъалыкъларын англап, оланы илму, иш, публицистика асарлардан айырып, охулгъан асарланы идея-маъна ягъындан чечип, танкъыт этип, оларда суратлангъан яшав гъалланы англап бажармакъ;

6. сёзню чеберлик гючюн сезивде адабият теория англавланы агъамиятын англамакъ; охувчуларда бар билимлеге ва англавлагъа таянып (тарихден, музыкадан, эстетикадан) предметлени арасындагъы байлавну пайдалы къайдада къолламакъ;

7. предметни уйренивде объюне хас умуми охув мердешлени болдурмакъ (личностный);

8. дарсда берилеген англавланы теренлигине ва предметлени бири-бири булангъы байлавлугъуна тюшюнмек (метапредметный);

9. предметден алынагъан билим натижалагъа ес болмакъ (предметный);

10. тюрлю-тюрлю источниклерден, интернет ресурслардан пайдаланып бажармакъ.

ОХУВ ПРЕДМЕТНИ УМУМИ ХАРАКТИРИСТИКАСЫ

Адабият дарслар не даражада, нечик юрютюлегенинден охувчу яшларда наслудан наслугъа бериле гелген халкъны асил хасиятларыны уьлгюлерин болдурмакъ, оьсдюремек йимик масъалалар гъасил бола. Шону кюрчюсюнде яш наслуда жамиятны алдында оьз борчларын кютме гъазирлик, таза къылыкълы, оьр инсан хасиятдагъы, жамият ишлени яхшылашдырмакъ учун чалышывда талмайгъан, тюзлюкню, гертиликни къайратлы кюйде якълама болагъан йимик хасиятланы болдурмакъ, демек, патриотланы тарбияламакъ.

Белгили кюйде, адабият охувчуланы тилин оьсдюрювде, байлашдыривда, оланы тил культурасын ва сёйлев имканлыкъларын артдыривда аслу кюрчулеринден бири болуп токътай. Адабият предметни башгълаларындан эсе охувчуланы ругъ ва кыылыкъ якъдан тарбиялавда гючю артыкъ.

Адабият дарсларда охувчуларда ана тилине ва адабиятына бакъгъан сюювню тувдурув учителге борч зат. О дарсланы аслу борчларындан бирдагъысы чебер асарланы тарихи яшавдагъы ерин ва идея масълаласын тюз англамакъ, шоланы чеберлик ягъына дурус кыймат бермеге уыйретмек.

Чебер асарланы тилин уыйренив охувчулагъа сёзню чеберлигин, гёзеллигин англамагъа, ана тилни стиль якъдан чеберлигине ес болмагъа болушлукъ эте.

Билим берив программа 5–7 класларда адабиятны тематика-хронология 8–9-нчу класларда тарихи-хронология принципеге гёре тизилген.

5–7 класларда аслу гьалда асарланы чеберлик маънасына тергев бериле, 8–9 класларда буса охувчулагъа язывчуланы яшавундан, асарланы келпет ва чеберлик алааматларындан, адабиятны теориясындан мекенли маълуматлар бериле.

АДАБИЯТНЫ УЫРЕНИВНЮ НАТИЖАЛАРЫ

Янгы стандартлар охувчуланы гьар класгъа гёре алынма герек билимлерин, бажарывлукъларын, тюрлю гьаракатларын (предметден алынагъан билимлер (предметный), дарсда берилеген англавланы теренлигин ва предметлени бири-бири булангъы байлавлугъун (метапредметный) ва оьзюне хас натижаланы (личностный) токъташдыра.

Оъзюне хас (личностный)

Шу талап аян этип айтгъанда, охувчу, оъзбашына чалышып, алгъа багъып оъсювню, яшавда оъз ерин табывну, алгъан билимлерин охувда къоллап ва билим алывгъа бакъдырылгъан чалышывун арагъа чыгъарывну англата.

Жамиятны ва адамланы бир-бирини арасындагъы лап аслу байлавлукъланы гелиши, маъна ва сан янындан алгъанда иш булан байлавлу адамны оъзюне бакъгъан якъдагъы ва ватандашлыкъ англавлары, жамият арада болмагъа тюшеген ихтиярланы якълавдагъы англавлары, алдына мекенли мурат салып болагъанлыгъы, яшавда оъз ерин табып билегенлиги, кёп тюрлю маданиятлар бар дюнья жамиятында Россияны оъзтёречилигин билмек ва англамакъ – булар бары да оъзбашына чалышып, гъар охувчуну алдына салынагъан талаплар гысаплана.

– Инсанны къылыкъ-тарбия хасиятларын мюлк этив, кёп миллетли Ватанына бакъгъан сюювню тарбиялав, оъз адабиятына ва маданиятына, оъзге миллетлени маданиятына гъюрмет этив;

– сёйлев ва тил масъалаланы чечивде тюрлю источниклени (сёзлюклер, энциклопедиялар, интернет ресурслар) къоллап.

Дарсда берилеген англавланы теренлиги ва предметлени бири-бири булангъы байлавлугъу (метапредметный)

Бу талапгъа охувчулагъа дарсны барышында оъзге предметлер булангъы байлавлукълну гъакъында берилеген англавлар, тюрлю источниклени, шоланы ичинде интернет ресурсланы къоллап, билимлерин артдырыв, оланы дюнья къаравларында ва халкъ арада тюз къоллап, башлап ерли план къуруп, охутув ишни натижаларын оъзге муаллимлер ва

тенглилери булан бирликде яшавгъа чыгъарывда озтёрече ёлланы белгилев бола.

– Асарны проблемасын англав, гипотезаны арагъа чыгъарыв, материалны къурашдырив, озюнню къаравларын гертилемек учун далиллер гелтирив, айтылагъан пикруланы себеп аралыкъларын авуздан ва язып англатып билив, гъасиллер чыгъарыв;

– озбашына оз ишин къуруп, озюнню муштарлыкъ гъавасларын белгилеп бажарыв;

– тюрлю маълуматлар береген источниклени табып, оланы чечип, озбашына къоллап бажарыв.

Предметден алынагъан билимлер (предметный)

Предметни уйренивде охувчулар шо предмет булан байлавлу хас билимлеге ес болув, программагъа гёре дарсда этилме герек ишлени тюрлюлерин, дарсда къолланагъан тюрлю-тюрлю метод къайдаланы ва шоланы дарсны барышында, билим берив проектлени яшавгъа чыгъарывда ва яшавда болагъан гъалларда къоллап билив, ондан къайры да, охувчулар билим алывда илму даражада ойлашып, дарсда гечилеген материалны илму булангъы байлавлугъун токъташдырив, илму терминологияны къоллап билив аслу талаплардан санала.

1. Билив сферада: (познавательный)

– гечилген асарланы аслу проблематикасын англав;

– адабият асарланы язылгъан девюрю булангъы байлавлугъун, айрылыкъларын, сонг да къылыкъ масъалаланы гъалиги заман булан гелишивюн гёрсетив;

– адабият асарны чечип бажарыв: ону кьайсы жанргъа гирегенин токъташдырыв, темасын, идеясын, кьылыкъ-тарбия гючюн англав, игитлерин суратламав, бир яда бир нече асарны игитлерин тенглешдиририв;

– асарны агьвалат янын (сюжетин), кьурулушун (композициясын), тилини чебер-суратлав алааматларын белгилев, оланы асарны идея маънасын чечивде ролюн англав (филология чечивню элементлери).

2. Айлана дюнья сферада: (ценностно-ориентационный)

– анадаш адабиятны ва маданиятны кьылыкъ-тарбия якъдан агьамиятына тюшюнюв, оланы озьге миллетлени адат, кьылыкъ-тарбия хасиятлары булан тенглешдиририв;

– асарлагъа озьтөрече кьаравларын болдурув, оланы багьалав;

– авторну ойларын англав, олагъа багъа берив.

3. Сёйлев сферада: (коммуникативный)

– тюрлю жанрлардагъа адабият асарланы англап, чебер охув;

– проза асарны яда ону гесеклерин, ана тилни чеберлик кьуралларын кьоллап, текстден цитаталар гелтирип, хабарлап бажарыв; асаргъа текстге гёре салынган соравагъа жаваплар берив; авуздан тюрлю-тюрлю монологланы айтып, диалогну юрютюп болув;

– гечилген асарланы идея-тематикасына байлавлу изложениелер, сочинениелер, класда ва уйде яратывчулукъ ишлер языв; адабият ва умуми маданият темалагъа проектлер онгарыв.

4. Эстетика сферада: (эстетический)

– адабиятны сёз инчесаният гьисапда англав, ону гёзеллигин, чеберлигин гьис этив;

– адабият асарларда чебер келпетлени яратывда тилни чеберлик алааматларыны, ана тилни сёз байлыгъыны агьамиятын англав.

ОХУВ ПЛАНДА АДАБИЯТ ПРЕДМЕТНИ ЕРИ

Дагъыстанны школаларыны биринчи охув планына гёре 5–9-нчу класларда адабият предметни уйренивге 350 сагъат гёрсетилген. Шолардан гъар класда йылгъа – 70 сагъат, жумада – 2 сагъат берилген. 5-8 класларда текстни уйренивге – 50 сагъат, языв ва чебер охув мердешлени камиллешдиривге – 10 сагъат, класдан тышда охув учун таклиф этилеген асарланы гъакъында лакъырлашывгъа – 10 сагъат; 9-нчу класда текстни уйренивге – 52 сагъат, языв ва чебер охув мердешлени камиллешдиривге – 10 сагъат, класдан тышда охувгъа – 8 сагъат гёрсетилген.

Янгы стандартлар муаллимге, программада айрыча бёлюклени уйренивге гёрсетилген сагъатланы умуми санаун сакълап, асарланы уйренивге, тюрлю яратывчулукъ ишлени оьтгеривге оьзтёрече янашмагъа, демек сагъатланы тийишли гёреген кюйде пайламагъа имканлыкълар бере.

II. ИЧДЕЛИК БЁЛЮК

5 КЛАС

Предметден билим натижалары (предметный)

- программада гёрсетилген асарланы чебер охуп, маънасына тюшонюп, хабарын айтып бажарыв;
- гечилген асарланы атларын ва авторларын билив;
- адабият асарны чечивде башлапгъы бажарывлукълагъа мюлк болмакъ (сюжетин англамакъ, идея-чебер маънасын чечивде чебер-суратлав къураллагъа багъа берип болмакъ);
- тюрлю жанрлардагъы асарланы башгъалыкъларын айырыв;
- программада гёрсетилген асарланы гёнгюнден билив;
- асарны сюжети булан байлавлу аслу теория англавланы къоллап бажарыв (композиция, завязка, кульминация, развязка: пролог, эпилог ва ш.б.).

Дарсда берилеген англавланы теренлиги ва предметлени

бири-бири булангъы байлавлу натижалар (метапредметный)

- охулгъан асаргъа гёре гиччирек план къурув;
- асарны толугъа, гесегин, сайлап алып, толумлашдырып, къысгъартып хабарын айтывгъа мюлк этив;
- асарны уьстюнде ишлевде оьз пикруларын айтып, оланы текстден къыйышагъан мисалланы гелтирип, исбат этип бажарыв;
- табиатгъа, суратлагъа гёре авуздан яда язып тюрлю яратывчулукъ ишлеге уьйренив (соравлагъа жавап берив, асаргъа гёре суратлар этив);
- далилер гелтирип, гъасиллер чыгъарыв;

– тюрлю маълуматлар береген источниклени табыв, чечив, оланы озбашына кьоллап, пайдаланып бажарыв.

Озьюне хас натижалар (личностный)

- асарны англап охув бажарывлукъларын болдурув;
- охулгъан асаргъа далиллер гелтирип, автор айтма сюеген аслу маънаны, оз къаравларын ачыкъ этив;
- тюрлю адабият оюнланы ойнав мердешлерине ес болув (викторина, кроссворд, инсценировкалар, КВН ва ш.б.);
- озью ушатагъан асарланы топлав.

ХАЛКЪ АВУЗ ЯРАТЫВЧУЛУГЪУ

Маданиятда инче саниятны, инче саниятда адабиятны ва фольклорну ери, ёругъу. Чебер асарланы ва документлени башгъалыгъы.

Ёммакъланы гъакъында англав.

Ёммакъланы тюрлюлери, оланы аслу аламатлары, уьлгюлю игитлери, оланы хасиятлары, ишлери. Инкар ишлени келпетлев. Халкъны асил хасиятларын: тюзлюкню якълайгъанлыгъын, кьоччакълыкъны алгъышлайгъанлыгъын, загъматны макътайгъанлыгъын, зулмучулукъну сёгегенлигин, оьктемликни эрши гёрсетегенликни англатыв, олагъа яшланы тергевюн бакъдырыв. Ёммакъланы тилини чеберлиги. Оланы ортакъ ерлери.

«Къарачач».

Ёммакъда халкъны тюзлюкге инаныву. Къарачачны итти гъакъылы, ону келпети. Ёммакъда сигъру аламатлар.

«Денгиз ат».

Ёммакъда инисини тюзлюгю, яхшылыгъы, агъаларыны намартлыгъына, осаллыгъына, къызгъанчлыгъына къаршы салынгъанлыгъы. Ёммакъда халкъны тюзлюкге инаныву. Ёммакъда сигъру алакатлар.

«Ким, ким уяв, ким уяв?».

Ёммакъда къарт энемни намартлыгъы. Кюлбайны келпети. Ёммакъдагъы сигърулу алакатлар. Ёммакъны тилини чеберлиги.

Адабиятны теориясындан. Ёммакъларда эпитетлер ва маънадаш сёзлер.

Оъзбашына охумакъ учун: «Тюлкю-тюлкю, тюгю алтын».

Адабиятны теориясындан: ёммакъларда ошатывлар, тенгешдиривлер, эпитетлер, маънадашлар ва къаршыдашлар.

«Молла Насрутдинни хабарлары».

Хабарланы сигъру ёммакълардан башгъалыкълары. Буларда сигъру элемент ёкълугъу. Молла Насрутдинни келпети, халкъны арасында айтылгъан яхшы хасиятлары, къурч масхарасы, итти тили.

«Чечеген ёммакълар».

Чечеген ёммакълар яшлар учун дарс гъисапда. Охувчугъа яхшы таныш предметни ачыкъ гёрюнюп турагъан хасиятларын айтып, ону белгисиз хасиятын тапдырив. Чечеген ёммакълардан таба яшлар эки янындагъы табиятгъа, жанлагъа тындырыкълы тергев бермеге уйренегенлик. Чеберлик алакатлары.

Предметлени арасындагъы байлавлар.

Русская литература. Учагъан гемелер. Рус чечеген ёммакълар.

АВТОРЛУ ЁММАКЪЛАР

Язывчулар яратгъан ёммакълар, оланы халкъ ёммакълар булангъы

аралыгы.

А. Гъажиев. «Авузгъа бош акъ бабиш».

Ёммакъны игитлери. Авторну аслу мурады. Ёммакъны тилини чеберлиги.

Аяв Акавов. «Тогъуз башлы Аждагъаны оьлтюрген нарт Эсенболат».

Дагъыстанны халкъ хабарчысы Аяв Акавовну гъакъында маълуматлар.

Ёммакъны маънасы ва ону игитлери. Ёммакъда зулмучулукъгъа, тюзсюзлюкге къаршы ябушувну суратлав: тюзлюкню, къоччакълыкъны, гертиликни уьст болуву ва оланы алгъышлайгъанлыкъ.

Аяв Акавовну ёммагъын халкъ ёммакълагъа ошатагъан белгилер: тилини байлыгы, халкъ ёммакъларда болагъан келпетлени къоллав.

XIX – АСРУДАГЪЫ АДАБИЯТДАН

Йырчы Къзакъ. «Чатакъ йыр», «Бары да зат бар Къзакъны эсинде», «Эр уланлар намус салмай юрекге».

Шаирни яратывчулугъундан къысгъа маълуматлар. Алдагъы асруларда байлар-бийлер этген зулумланы гъакъында. Алда сабанчыланы яшавуну къыйынлыгы. Оланы загъматы табиятны гъалына таби болагъанлыкъ.

Адабиятны теориясындан. Шиъруну гъакъында англав.

Абдулла Магъамматов. «Илму– яшав хазнасы».

Дагъыстан халкъ шаири А. Магъамматовну яшавундан къысгъача маълуматлар. Шиъруда савлукъ сакълав тармакъда чалышагъанланы асувлу ва къыйын ишин гёрсетив.

Кочхюр Сайт. «Мурсалхангъа налат болсун».

Шаирни яшавундан къысгъача маълуматлар.

Шиъруда зулмучу ханны налатлав.

Шиъруда чеберлик аламатлар.

Гьамзат Цадаса. «Яревке пайлав», «Маймун ва агъач уста».

Шаирни яшавундан кьысгъача маълуматлар. Жанлардан таба адамны кемчиликлерин гёрсетив.

Шиъруланы терен маънасы, чеберлик аламатлары.

Оъзбашына охумакъ учун: С. Стальский «Яшлагъа».

Адабиятны теориясындан: Шиъруну гьакъында англав.

XX –АСРУДАГЪЫ АДАБИЯТДАН

Къазияв Али. «Бёрюакъай ва Арлан ит».

Шаирни кьысгъача биографиясы.

Ёммакъда адамны ит булангъы ёлдашлыгъы. Итни есине этеген гьалал кьуллугъу.

Адабиятны теориясындан: Масалны гьакъында англав.

Алимпаша Салаватов. «Етим», «Охума йиберигиз».

Шаирни яшавундан кьысгъа маълуматлар. «Етим» деген шиърусунда оъзюню оьтген кьыйынлы яш йылларын суратлав. Охув, билим адамгъа лап да аслусу экенни англатыв.

Наби Ханмурзаев. «Мактаплы ёлдашлагъа эки сёз».

Шаирни кьысгъача биографиясы. Шиъруну тарбия гючю. Шаирни насигъатлары. Асардагъы чеберлик аламатлары.

М.-С. Ягъияев. «Гюмюш карандаш».

Шаирни яшав ёлу гьакъда кьысгъа маълуматлар. Оъз ишлерине адамны жаваплылыгъы. Хабарда автор гётереген кьылыкъ тарбия масъалалар. Яшлар тюшеген кюлкюлю ишлер. Авторну оъзюню игитлерине янашыву.

Абдулмежит Межитов. «Юртну ийиси», «Ватан деген не затдыр?».

Ватанына, юртуна багышланган сююв. Шиъруларда ата юртга гьасиретлик, Ватаны, юрту булан оьктем болув. Шиърулары чебер алааматлары.

Оьзбашына охумакъ учун. А. Межитов. «Сариялым».

Ибрагьим Керимов. «Игит тувган гюн».

Язывчуну яратывчулугьундан кьысгьача маълуматлар. Совет Союзну Игити Юсуп Акаевни фашист елевчулер булан кьоччакъ кюйде ябушуву. Душман булангьы ябушувда уьстюнлюк алмай туруп ял алма да рази тьогюлюне айрыча агьамият бермек.

Магьаммат Атабаев. «Ёлтабар».

М.Атабаевни поэмасында фантазия, жагьлыкъ, игитлик, гьакьылгьа иттилик макьталагьаны.

Адабиятны теориясындан. Поэманы гьакьында англав.

Оьзбашына охумакъ учун. М. Атабаев. «Мени кьурдашым».

Акьай Акьаев. «Ярайган затмы», «Ана тил».

Шиъруда ата юртга бакьган сююв суратланганлыкь. Ана Ватан ата юртдан башлана деген маьна. Дюньядагьы гьаллар учун адамны жаваплыгьы.

Агьмат Жачаев. «Ана».

Шаирни аслу темаларыны бири гьисапда. Адамны яшавунда ананы агьамиятлыгьы. Шиърулары чебер алааматлар.

Микайыл Абуков. «Арт дёгерчиклер» .

Юртлу яшёрюмлер – агъа-инилер Хасай ва Асай кьойчулукъ касбуну танглайгъаны. Хабарда кыйынлы кьойчулукъ касбугъа савлай аглюсю булан берилген уллу загъматчы ожакъны яшавун суратлав.

Оьзбашына охумакъ учун: К. Абуков. «Халкъдан яшырып» (повестден гесек).

Камал Абуков. «Йылланы рагъмусу».

Язывчуну яшавундан кыйсгъача маълуматлар. Табиатны адамлар булан аралыгъы. Хабарны баш игити Абдулмуслим агъавну келпети, ону охувчулагъа табиатны кьорувда этеген насигъатлары.

Изамит Асеков. «Бола бусанг – болат бол», «Къушлар уя гъазирлей».

Шиъруларда табиатгъа, къушлагъа бакъгъан сюювню суратлав.

Шиъруланы чебер алакатлары.

Оьзбашына охумакъ учун. Б. Магъамматов. «Къакъашуралы яшланы йыры»; А. Атаев. «Гиччи кызардашланы йыры».

М.Ш. Минатуллаев. «Бийийген бёрю».

Массалда жанланы келпетлевде адамланы хасиятларын ачыкъ этив. Массалны аслу маънасы.

ДАГЪЫСТАН ХАЛКЪЛАНЫ АДАБИЯТЛАРЫНДАН

Абумуслим Жафаров. «Къанатлы йыртгъыч».

Табиатны гёзеллигин гёрсетив. Инсан — табиатны гъакъыллы ва инамлы еси экенни англатыв. Хабарда адам табиатны, кыыр жанланы нечик якълайгъанны гёрсетив.

Адабиятны теориясындан. Пейзаж

Бадави Рамазанов. «Сурат».

Язывчуну яшаву ва яратывчулугъу гъакъында маълуматлар. Хабарны терен маънасы. Хабарда охувчулагъа кылыкъ якъдан уьлгю гёрсетивню терен маънасы. Шакирни ва Рамазанны келпетлери.

Оьзбашына охумакъ учун. М. Шихвердиев «Гюкюк бала».

Гечилген дарсланы такрарлав.

КЛАСДАН ТЫШДА ОХУМАКЪ УЧУН ТАКЛИФ ЭТИЛЕГЕН АСАРЛАР:

Ёммакълар.

А. Акавов. «Такъалыбакъа ва гёгюрчюн».

Араб ёмакъ. «Денгиз Синдибад».

М. Ягъияев. «Тынчтурмас», «Салам кагъыз».

И. Асеков. «Бизин юртлу одаман».

Ш. Альбериев. «Къыр жанланы кьуванчы».

А. Акъаев. «Уллу болма сюемен».

А. Межитов. «Ала бузав».

Ж. Керимова. «Парахатлыкъны маршы».

А. Гъажиев. «Гелигиз», «Дав болмаса шо герек».

А. Абу-Бакар. «Топуракъ».

Ф. Алиева. «Энемжаяны уьлешемен».

А. Сайитов. «Бешик».

Б. Дадашев. «Салам, май».

М. Абасил. «Акъ гёгюрчюн».

С. Бадуев. «Сайламлы йырлар».

VI КЛАС

Предметден билим натижалары (предметный)

- программада гёрсетилген асарланы чебер охуп, маънасына тюшюнүп, хабарын айтып бажарыв;
- гечилген асарланы атларын ва авторларын билив;
- программада гёрсетилген асарланы гёнгюнден билив;
- адабият асарны чечив мердешлерин артырмакъ (асарны игитлерин суратламакъ, оланы асарны сюжетиндеги ерин белгилемек, асарны идея-маъна якъдан чечивде чебер-суратлав къуралланы ери);
- асаргъа гёре тюрлю яратывчулукъ ишлени авуздан айтып ва язып билив;
- игитни суратлавда аслу теоретика англавланы билив (адабият игит, игитни аты, къылыкъ хасияты, ону озге игитлер булангъы аралыгъы, игитни сёйлев тили, авторну къараву).

Дарсда берилеген англавланы теренлиги ва предметлени

бири-бири булангъы байлавлу натижалар (метапредметный)

- тюрлю-тюрлю планлар къуруп уйренив;
- асарны толу, гесегин, сайлап алып, толумлашдырып, къысгъартып хабарын айтывгъа мюлк этив;
- табиат гёрюнюшлеге, суратлагъа гёре авуздан яда язып тюрлю яратывчулукъ ишлеге уйренив (план къурув, соравлагъа жавап берив, асаргъа гёре суратлар этив ва ш.б.);
- даллилер гелтирип, гъасиллер чыгъарыв.
- материалны къурашдырыв, тизив мердешлени артдырыв;

— справочный материаллар ва интернет ресурслар булан ишлеп бажарыв, проектлер кьурув.

Обзюне хас натижалар (личностный)

— охулгъан асаргъа далиллер гелтирип, автор айтма сюеген аслу маънаны, обз кьаравлары ачыкъ этив;

— гиччирек асарны авуздан яда языв булан (изложение) толу кюйде, сайлап алып, не де кьысгъача хабарлав;

— тюрлю адабият оюнланы ойнав мердешлерине ес болув (викторина, кроссворд, инсценировкалар, КВН ва ш.б.);

— обзю ушатагъан адабият асарланы жыйымын белгилемек.

ХАЛКЪ АВУЗ ЯРАТЫВЧУЛУГЪУ

Халкъ авуз яратывчулугъуну гьакъында англав. Ону идея-чеберлик байлыгъы ва жанр башгъалыкълары. Халкъ авуз яратывчулукъ халкъны яшавуну, англавуну, дюньягъа кьаравуну чебер кьайдада яратылгъан тарихи гьисапда.

ЭПОС.

Эпос асарлар, адат-кьылыкъ йырлар — лап тезги заманлардан кьалгъан, халкъыбызны культурасыны эделиклері.

«Къарткъожакъ булан Макъсуманны йыры».

Йыр игитлик эпосгъа гиреген йырланы бири гьисапда.

Макъсуманны игитлиги, кьоччакълыгъы. Макъсуманны келпети.

Бырынгъы халкъ йырда игитликни, намуслукъну, Ватанына, кьурдашына аминликни, уллугъа гьюрмет этивню, тюзлюкню макътав, осаллыкъны сёгюв.

Нарт эпосуна гиреген хабарлар.

«Ким гючлю», «Эки нарт», «Нарт ва бир эндирейли», «Нартлар нечик оьлген», «Дадам Къоркъутну китабы».

Халкъ авуз яратывчулугъунда нарт эпосну ери. Нартланы оьзтөрече келпети. «Дадам Къоркъутну китабы», дюнъяда белгили лап уллу, маънасы терен ва чеберлиги зор эпосланы бириси гъисапда.

Адабиятны теориясындан: Эпос поэзияны гъакъында англав.

Лирика поэзиясы.

Адамлар сёз булан, айрокъда, йыр сёз булан табиатгъа таъсир этме къаст этегенлик. Язбашны къаршылайгъан байрам. Йылны заманларына гёре айтылагъан, юрютюлеген адатлар.

Къакъакълар. Оюнлар. Сююв, той, яс сарынлар.

Адабиятны теориясындан. Йырны гъакъында англав.

XIX–XX – АСРУЛАРДАГЪЫ АДАБИЯТДАН

Йырчы Къазакъ. «Эренлер деген булан эр болмас», «Гёргенибиз кёкюреклеге сыйышмай», «Таргъуну алды дерия-денгиз дегиз» «Батыр булан къурдаш бол».

Шаирни яшавундан къысгъача маълуматлар.

Шаир оьзюню йырларында девюрню тюзсюзлюклерине къаршы къазапланыв. Къазакъны йырларындагъы чеберликни байлыгъы.

Адабиятны теориясындан: Эсгиленген ва аз къолланагъан сёзлени гъакъында англав.

Абусупьян Акаев. «Къызъяшланы тилинден бир шикаят», «Мактапгъа бар, мактапгъа».

Шаирни яшавундан къысгъача маълуматлар. Инкъылапдан алдагъы девюрню къызлары охувну талап этеген къайдаларына ва ону себеплерине тергев бермек.

ДАГЪЫСТАН ХАЛКЪЛАНЫ АДАБИЯТЛАРЫНДАН

Омарла Батырай. «Игитни гъакъындан шиърулар», «Сабанчыгъа».

Шаирни яшавундан къысгъача маълуматлар.

Омарла Батырайны йырларында игитни келпети суратлангъан къайдалар. Шиъруну чеберлик алакатлары.

Етим Эмин. «Огъ, бизин яшав!», «Чарслы заман».

Шаирни къысгъача биографиясы.

Шаирни юрегиндеги оз заманындагъы яшавгъа бакъгъан рази-сизлик. Зулмучу, къагърулу, законсуз заман адамланы юреклеринде бир-бирине ювукълукъну, рагъмуну оьлтюргенлик. Шиъруланы чеберлик алакатлары, идея маънасы.

Багъавутдин Астемиров. «Арслан, бёрю ва тюлкю» «Язбаш».

Халкъ ёммакълар булан ортакъ ерлери. Ёммакъны аслу маънасы.

Шиъруда табиатны гёзеллигин суратлав.

XX АСРУДАГЪЫ АДАБИЯТДАН

Абдулвагъап Сулейманов. «Днепрни игити».

Подполковник Давутов Рашитханны ватанны эркинлиги учун ябушувда жанын аямай ябушагъанын гёрсетив. Ватангъа, халкъына аминлик — адамны биринчи хасияты экенин белгилемек.

Оьзбашына охумакъ учун. К. Султанов «Уллубийни эсделигине».

Адабиятны теориясындан: Поэманы гъакъында англав.

Аткъай. «Бувудду солакъ – инанмасанг, гел де, бакъ».

Поэмада къурувчуланы къайратлыгъын ва дослугъун янгы яшав тав халкълагъа берген яхшылыкъланы суратлав.

Анвар Гъажиев. «Къалачны къалмагъалы», «Чалмалы бёрю».

Шаирни Къумукътюзге, ата юртуна бакъгъан сюювю не йимик къужурлу келпетлер булан яратылгъаны.

Къумукътюзню ва ата юртун нелер булан тенглешдирегени. Шаирни тилини озтёречилиги. Асарларындагъы чеберлик алааматлар.

Предметлени арасындагъы байлавлар.

Музыка. А.Гъажиевни сёзлерине язылгъан макъамлар.

Озбашына охумакъ учун: А. Гъажиев. «Къумукътюз».

Камил Султанов. «Сен тюлкю бусанг, мен къуйругъуман».

Тюзлюкню макюрлюк булан утма бажарылмайгъанлыкъланы гъакъында.

Микайыл Абуков. «Биринчи савгъат».

Табиатны байлыкъларын аян сакълавну гъакъында. Орманлыкълар, сувлар, шоларда яшайгъан жанлар – булар бары да халкъны байлыгъы экенлик ва шолагъа аяп янашыв.

Озбашына охумакъ учун. И. Агъматханов «Гёк чепкенлер».

Камал Абуков. «Къартны гёзьяшлары».

Халкъны, жамиятны гъайын этип чалышып яшайгъан къарт тамазаны келпетин суратламакъ. Арсевге Къашгъадан неге айрылма кыйын экенин яшлагъа англазмакъ.

Ибрагъим Ибрагъимов. «Челтирли кагъыз».

Хабарда Данюкню келпети. Автор асарларында сатираны ва юморну къоллайгъанлыгъы.

Акъай Акъаев. «Алгъылыч».

Шарни ёлу гъакъда къысгъа маълуматлар. Поэмада Бугленли игитни тенги ёкъ гючюн суратлав. Дагъыстанда ва дюнъяны облчевюнде ону уьстюнлюгю. Шиъруну чебер алаMATлары.

Жаминат Керимова. «Ата юртум».

Яшавундан къысгъа маълуматлар. Шаир къызны тувуп, обьген еринден къуванагъаглыгъы. Шиъруну чебер алаMATлары.

Расул Гъамзатов. «Турналар», «Вера Васильевна».

Шаирни къысгъача яшав гъалы. «Турналар» деген шиъруда Ватанны азатлыгъы учун жан берген уланланы эсгерив. Экинчи шиъруда орус муаллим Вера Васильевнаны келпети.

Магомед-Загид Аминов. «Балхарлыланы йыры».

Шаирни яшав ёлундан маълуматлар. Миллетлени дослукъ аралыгъында балхарлы къазикъумукъланы пагъмусуну ери. Шиърудагъы чебер алаMATлар.

Оьзбашына охумакъ учун: М. Абуков «Нечик якълайым дагъы?».

Бадрутдин Магъамматов. «Минкюллю», «Дербиш Абулай».

Шиъруларыны хас алаMATлары. Оларда игитлени суратлав къайдалары.

Адабиятны теориясындан. Шиъруну гъакъында англав.

Шагъмардан Абдуллаев. «Жийрен ойчу».

Ёммакъда жанланы суратлаву булан, адамланы тюрлю хасиятларын, къылыкъларын ачыкъ этив.

Абдулмежит Межитов. «Булутлар», «Хораз ва эчки», «Агъавума багъышлай», «Ел улуй ана тилде».

Шиъруларда табиатны алааматларын, жанланы яшав аралыкъларын суратлав. Шаирни ана тилге, Ватанына бакъгъан сюювю.

Магъаммат Къадиров. «Анасы ва балалары», «Яр уьстюнде гюл терек».

Шиърулары терен маънасы. Оланы чеберлик алааматлары.

Гечилген дарсланы такрарлав.

КЛАСДАН ТЫШДА ОХУМАКЪ УЧУН ТАКЛИФ ЭТИЛЕГЕН АСАРЛАР:

Ташгъа дёнген Аймеседу.

А. Акавов. «Нарт», «Зурнайчыны хабары».

Къумукъ халкъ ёммакълары.

Игит тарихи йырлар.

Гъ. Анвар. «Дарай кёпюр».

И. Керимов. «Хабарлар».

И. Ибрагъимов. «Йиберсинми йибермесинми?».

Аткъай. «Айны уьстюндеги кьойчу».

М. Абуков. «Душман бир гылла кьура».

И. Асеков. «Яшлыкъны йырлары».

М. Атабаев. «Мен яшлыкъдан тоймагъанман».

Ж. Керимова. «Назим Хикмет».

Ш. Алишева. «Бийиймен».

И. Казиев. «Мени алтын чабагъым».

К. Абуков. «Мен утдурдум».

Р. Рашитов. «Язбаш».

VII КЛАС

Предметден билим натижалары (предметный)

- программада гёрсетилген асарланы чебер охуп, маънасын тюз англав;
- гечилген асарланы атларын ва авторларын билмек;
- программада гёрсетилген асарланы гёнгюнден билив;
- адабият асарны чечив мердешлерине ес болмакъ (асарны, даллилер гелтирип, жанрын, композициясын, сюжетин белгилемек, игитлерин суратлав);
- игитни суратлава аслу теоретика англавланы билив (адабият игит, игитни аты, кылыкъ хасияты, ону озге игитлер булангъы аралыгъы, игитни сёйлев тили, авторну къараву);
- язывчу суратлагъан агъвалатланы авуз сёз булан хабарламагъа, ортакъчылыкъ этеген игитлени хасиятларын гёрсетмек учун гечилген асарны ичинден агъамиятлы гесеклерин айырыв;
- асарны устынде ишлевде оз пикуларын айтып, оланы текстден кыйышагъан мисалланы гелтирип, исбат этип бажарыв;
- гечилген асарны эки игитин, олагъа гёре авторну янашывун токъташдырмакъ учун тенгleshдишив;
- эпос ва лирика асарланы хас белгилерин айырыв.

Дарсда берилеген англавланы теренлиги ва предметлени

бири-бири булангъы байлавлу натижалар (метапредметный)

- тюрлю планланы къурув къайдаланы гешдишив;
- асарны толугъа, гесегин, сайлап алып, толумлашдырып, кысгартып хабарын айтывгъа мюлк этив;

- асардан цитаталаны кьоллап, материалны кьурашдырыв, тизив мердешлени артдырыв;
- гечилген асарланы идея-тематикасына байлавлу изложениелер ва сочинениелер, адабият ва умуми маданият темалагъа проектлер онгарыв;
- справочный материаллар ва интернет ресурслар булан ишлеп бажарыв, проектлер кьурув.

Оьзюне хас натижалар (личностный)

- охулгъан асаргъа далиллер гелтирип, автор айтма сюеген аслу маънаны, оьз кьаравларын ачыкъ этив;
- адабиятны тюрлю жанларына гёре яратывчулукъ ишлер оьтгерив;
- оьзю ушатагъан адабият асарланы жыйымын англап белгилемек.

ХАЛКЪ АВУЗ ЯРАТЫВЧУЛУГЪУ

Айтывлар ва аталар сёзлери.

Айтывлар ва аталар сёзлеринде намус, игитлик, рагьмулукъ, билимлик йимик англавлар. Ватанын сююв, огъар аминлик болув, ону душманлардан игит кюйде якълав аталар сёзлеринде инг сыйлы насигъатлар гьисапда. Айтывлар ва аталар сёзлерини маънасыны теренлиги, оланы тарбия гюю.

Къумукъ мифлер. «Къылыч ургъан яр», «Эмен терек».

Мифлер тезги заманларда яшагъан адамланы сигьру булан, сынчы-лыкъ булан дюньяны англавун, англатьвун гёрсете. Бырингъы адам жансыз предметлени жанлы йимик, гъайванны буса ою, пикрису, сёзю бар йимик къабул эте болгъанлыгъы.

Предметлени арасындагъы байлавлар.

Тыш уьлкелени адабияты.

Грек миф. Вавилон къала.

Адабиятны теориясындан. Мифлени гъакьында англав.

Къанна къазакъ йырлар.

Къанна къазакъ йырлар-тарихи эпосуну къужурлу асарлары гысапда.

Къанна къазакъ йырларда бийлик девюрню жинаятчылыгъын, къазакъ эрни элин якълап зулмулагъа къаршы ябушуп, намусгъа, ягъгъа байланып яшагъанын суратлав. Йырларда къазакъ эрни ярлылыгъын, къоччакълыгъын, чыдамлыгъын суратлав. Йырланы философия маънасы. Къанна къазакъ йырланы чеберлиги, оьзтөречелиги.

Айгъазини йыры.

Айгъазини йыры – игитлик тарихи йырлагъа гиреген йырланы бири гысапда. Йырда гёрюнеген феодал девюрге гёре аралыкълар, сабан-чыланы-шавхал, бийлер булангъы тартышывлары.

Барынгъы халкъ йырларда игитликни, намуслукъну, къурдашгъа аминликни, уллулагъа гьюрмет этмекни, гиччини аявламакъны гёрсетив, тюзлюкню макътав, осаллыкъны сёгюв. Айгъазини келпети.

Йырда жамият масъалаланы алда гечив ва игитни оьз насибине байлавлу ишлени артгъа салыв.

Предметлени арасындагъы байлавлар.

Музыка. Н. Дагъиров. Опера «Айгъази».

Абдулланы йыры.

Йырда батыр игит уланны тарбиялайгъан къайдалар. Давлу-къавгъалы заманларда эренлер элини борчун яшавундан, жанындан артыкъ гёрмеге гереги. Ананы уланына тапшуруву.

«Таш улан».

Легендада халкъны къоччакълыгъын гёрсетив. Халкъны къыйнагъан зулмучулар.

Адабиятны теориясындан. Легенданы гъакъында англав.

XIX–XX – АСРУЛАРДАГЪЫ АДАБИЯТДАН

Йырчы Къазакъ. «Не билейим юз дынкъы бар ханланы», «Гетгенибиз гёкша марал гюз эди».

Шаирни къысгъача биографиясы.

Шаирни шиъруларында гёрген кыйыныларын суратлав

Шиъруларында чеберлик алааматлары.

Къоччакъай Жамалдин. «Оълюп тирилген кююм».

Шаирни къысгъача биографиясы.

Шиъруда 1916 йылда Хасавюрт округда болгъан баш гётеривлени суралав.

Адабиятны теориясындан: Сатираны гъакъында англав.

Абусупьян Акъаев. «Къылыкъ китап».

А. Акъаевни шаирни къысгъача биографиясы. Къылыкъ китапны тарбиялав маънасы.

ДАГЪЫСТАН ХАЛКЪЛАНЫ АДАБИЯТЛАРЫНДАН

Абуталип Къапуров. «Мени яшавум».

Тавлуланы кыйынылы яшавун гёрсетив. Яшларын бир нече йыллыкъ заманындан башлап шакирт этип ят гишилеге берме борчлу болагъанлыкъ.

Адабиятны теориясындан. Сюжетни гъакъында генглешген англав.

Зайналабид Батырмурзаев. «Тангчолпан», «Кериван гетди».

Шиъруда шаир оъз халкъын, миллетин насипли этмек учун яш батырлар бир затдан да къоркъмай алгъа тюшюп юрюме чакъыра-гъанлыкъ.

Оъзбашына охумакъ учун: Гъ. Багъавутдин «Батырым» (З. Батырмурзаевни эделигине).

Алимпаша Салаватов. «Къарачач».

А. Салаватовну къысгъача биографиясы, яратывчулукъ ёлу.

«Къарачач» деген пьесада халкъ авуз яратывчулукъну къоллав.

Пьесаны маънасы. Къарачачны келпети. Амалсыз адамгъа этилген зулмуланы суратлав.

Адабиятны теориясындан. Драма.

Аткъай. «Мени халкъым», «Къайырхан булакъ».

Аткъай объюнню шиърулары булан батырлыкъдан къонакълыкъны артыкъ гёрген халкъын алгъышлайгъанлыкъ.

Экинчи шиъруда намусгъа байлангъан, тенгсиз чыдамлыгъы булангъы элге гьалал къуллукъ этген Къайырханни къурч келпетине тергев бермек.

Оъзбашына охумакъ учун. Аткъай. «Ачув – сайда, рагъму теренде».

Магъаммат-Солтан Ягъияев. «Топуракъ сёйлей».

Уллу Ватан дагну йылларында адамлар гёрсетген къоччакълыкълар тюрлю-тюрлю миллетлени арасындагъы дослукъ, юрек бирлик гъакъында айтыла, шо къагърулу вакътиде башдан гетген тарчыкълар, оланы уьстюнлюкге инаныву суратлана, бугюнгю наслу адамлар дав йылларда гёрсетген игитликге нечик гьормет булан къарайгъанлыкъ гёрсетиле.

Баммат Атаев. «Сапун тавну арсланы».

Асарда Совет Союзну игити Абдурагъман Абдуллаевни Уллу Ватан давда гёрсетген гьонерлерин суратлав.

Камал Абуков. «Очакъда от сёнгюнче».

Баш игитни къысматы. Ана топуракъны берекети, сабанчыны загъматы – насипни башы, яшавну къуванчы деген пикру асарны аслу маънасы. Асарны чебер алааматлары.

Акбай Акбаев «Хожатав».

Асарда табиатны гезеллиги юрекде шатлыкъ тувдурагъаны.

Шиъруну чеберлик аламатлары.

Предметлени арасындагы байлав. Табиатны суратлары.

Адабиятны теориясындан: Пейзажны гыакъында англав.

Магъаммат Атабаев. «Урлангъан ажжал».

Магъаммат Атабаевни дауну темасына язгъан асарыны чебер аламатлары.

Озью гёрген, гыис этген затны тюгюл язмайгъан шаир давгъа, дауну къагърулу заманына яш наслусуну гезюнден къарайгъанлыгы.

Бадрутдин Магъамматов. «Оьртен».

Шаирни къысгъача биографиясы. Асарда белгили ярыкъландырывчу А. Акаевни яшавунда болгъан агъвалатланы суратлав.

Агъмат Жачаев. «Бёрк бар сени башында», «Мен Къумукъман».

Шаирни къысгъача биографиясы.

Шаирни шиъруларында патриот ругъда тарбиялауну агъамияты. Ана тилни сюювге, оьзденликге чакъырыв.

Оьзбашына охумакъ учун. Гь. Давутов. «Чиркей денгизни йыры».

ДАГЪЫСТАН ХАЛКЪЛАНЫ АДАБИЯТЛАРЫНДАН

Багъавдин Митаров. «Билдиригиз дослагъа».

Шаирни къысгъача биографиясы.

Шаирни бизин фашист елевчулерден уьстюн гележегине инанагъанлыгын гёрсетивю, халкъны къоччакълыгын суратлав.

Шиъруну чебер аламатлары.

Расул Гьамзатов. «Къурдашлыкъ гыакъда ёммакъ».

Шаирни кыысгъача биографиясы. Шиъруда гьалал кюйде яшагъан тамазаны келпети. Шиъруну чеберлик аламатлары.

Алирза Саидов. «Гелигиз, кьурдашлар!».

Шаирни кыысгъача биографиясы. Шиъруда дослукъ, кьоччакълыкъ темаланы гетерив.

Кадрия. «Ананы олювию».

Баладада ананы келпети. Давну акъубаларын суратлав.

Адабиятны теориясындан. Балладаны гьакъында англав.

Рашит Рашитов. «Адамгъа макътав».

Шаирни яшаву ва яратывчулугъу.

«Адамгъа макътав» деген лирикалы поэмасында шаир оьзюню юрегинде адамлагъа, инсангъа болгъан уллу сюювиюн суратлав. Поэмада ватандашлыкъны ва адамлыкъны макъамлары, ону чеберлик башгъалыкълары.

Гечген дарсланы такрарлав.

КЛАСДАН ТЫШДА ОХУМАКЪ УЧУН:

Эльдорушну йыры

Й. Къазакъ. «Гьакъыллы эсин ютмас».

Аткъай. «Состав булан Рашия».

И. Асеков. «Школаны бавунда», «Янгыз терек бав болмас».

Б. Магъамматов. «Атама кагъыз».

А. Атаев. «Таш перде».

Ж. Керимова. «Къурчакъ ойнамайгъан яш».

Б. Гьажиев. «Заманны кьонгураву».

Ю. Базутаев. «Анам», «Эсги болгъан акъ шаршав».

Р. Гъамзатов. «Жыйынлар».

М.-З. Аминов. «Дослукъну элинде», «Булутлар».

Х. Хаметова. «Эки ата».

VIII КЛАС

Предметден билим натижалары (предметный)

- программада гёрсетилген асарланы чебер охуп, маънасын тюз англав;
- тарихи тематикасы булангъы асарны чечив къайдалагъа ес болув (тарих материалланы, сёзлюклени, тарихи баянлыкъланы къоллав);
- чебер келпет (образ), тема, идея, сюжет, асарны композициясы, къапия (рифма) йимик англавлагъа ес болув; оланы гечилген асарда сюжетни, идея ва чеберлик маънасын чечивде ерин белгилев;
- эпос асарларда девюр яшавну суратлав, шо агъвалатланы гъалиги заманны жамият яшаву булан тенглешдилив, олагъа оъз къаравларындан чыгъып, багъа берив.

Дарсда берилеген англавланы теренлиги ва предметлени

бири-бири булангъы байлавлу натижалар (метапредметный)

- тюрлю журалардагъы планланы къурув къайдаланы генглешдилив;
- материалны хабарын айтывну къайдаларын артдырыв;
- охулгъан асаргъа байлавлу оъз ойларын далиллер гелтирип, гертилеп бажарыв:
- интернет ресурсланы, справочный материалланы ва олар булан ишлев мердешлени артдырыв.

Оъзюне хас натижалар (личностный)

- программада гёрсетилген чебер текстлени гёнгюнден билив;
- асаргъа байлавлу оъзюню ойларын айтып, далиллер гелтирип исбатлав;
- тарих тематикагъа гёре яратывчулукъ ишлер яратып бажарыв;
- оъзю ушатагъан адабият асарланы, оланы ичинде тарих темагъа байлавлу асарланы да жыйымын белгилемек.

Англатьв дарс.

Чебер адабият яшавну сёз булан суратлайгъан культураны бир тармагъы гъисапда. Чебер адабиятны жамият булан тыгъыс байлаву.

XV-XIX асрулардагъы адабият.

XV-XIX асрудагъы адабиятдан аслу маълуматлар. Бу девюрдеги классиклени асарларында озлени яшавун суратлаву, яшавда бар терсликлеге къаршы оланы къзапланыву. Ерли зулмучуланы баш гётеривю. Й. Къзакъны, М. Османовну, М. Алибековну, Къ. Мирзаны, Е. Эминни, И. Алигъажини ва башгъаланы яратывчулукъ ёллары.

Йырчы Къзакъ «Мен Къзакъман, Къзакъман», «Насип», «Магъаммат апенди Османовгъа кагъыз».

Шаирни яшаву ва яратывчулукъ ёлу.

Шаирни шиъруларында гёрген къыйыныларын суратлав. Озьюню озденлигин гёрсетив. Сюргюн этилгенлени къыйынылы гъалын суратлав.

Магъаммат апенди Османов. «Шавхалны къаласы».

Поэмада къумукъ шавхалны загъматчы халкъгъа этип юрюген дазусуз зулмуларын суратлав ва ону орнун-ожагъын дагъылтмакълыгъын гёрсетив.

Мунги Агъмат. «Яш гюбечилени йыры.

Шаирни яшавундан ва яратывчулугъундан маълуматлар.

Гюбечилени, алтын усталаны, яшавун суратлав.

Шиъруну идея маънасы.

Инхолу Али-Гъажи. «Акъ гире».

Шаирни яшаву ва яратывчулугъу.

Шаирни асарларында яшавну гъакъында философ ойлары. Шиъруланы сатырларыны терен маънасы.

Мардахай Авшалум. «Базыкъ къурсакълар».

Шаирни яшаву ва яратывчулугъу.

Шаирни шиъруларында ана топуракъгъа бакъгъан сюювюн суратлав,

Яшавда ёлугъагъан тюзсюзлюклени гъакъында хабарлав.

Предметлени арасындагъы байлавлар. 19 асруну тарихи.

Манай Алибеков. «Байрам, тойда гъалиги яшланы йыбанагъан кюйлери».

Шаирни яшаву ва яратывчулугъу гъакъында маълуматлар.

Шиъруларында яшавда бар бузукълукъланы гёрсетив.

Шаирни тилини чеберлиги.

Нугъай Батырмурзаев. «Языкъ Гъабибат».

Н. Батырмурзаевни яшаву ва яратывчулугъу.

«Языкъ Гъабибат» белгили проза асар.

Асарда охув-илму адамгъа тарыкъ экенин гёрсетив.

Асарда Гъабибатны келпети.

Адабиятны теориясындан. Повестни гъакъында англав.

Къалукълу Мирза. «Хангъа жавап».

Шаирни яшаву ва яратывчулугъу.

Шаир оъюню асарларында ханлагъа, байлагъа къаршы турувун гёрсетивю.

Етим Эмин. «Огъ, бизин яшав!».

Шаирни яшаву ва яратывчулугъу.

Зулмучу, къагърулу, законсуз заманланы суратлав.

Шиъруну чеберлик аламатлары.

Мугъутдин Чаринов. «Эркинлик».

Шаирни яшаву ва яратывчулугъу.

Шиъруда эркинликни суратлав.

XX асрудагъы адабият.

20 асруну башындагъы адабиятны оьсюв ёллары. Адабиятгъа къошум этген къумукъ ва дагъыстан шаирлени ва язывчуланы асарлары. Наби Ханмурзаев, Багъавутдин Астемиров, Алимпаша Салаватов, Юсуп Гереев асарлары булан этген къошуму.

Темирболат Бийболатов. «Къурбатлыкъ», «Тутгъун», «Батагъада ярыш».

Шаирни яшаву ва яратывчулугъу, къысматы.

Т. Бийболатов — къумукъ ва дагъыстан адабиятны кюрчюсюн салгъанланы бириси гысапда.

Т. Бийболатовну театр, музыка, бийив, инчесаниятгъа этген къошуму.

Шиъруларда Ватанны сюегенликни, патриот гыслени, тёгюлеген загъматны суртлав.

Наби Ханмурзаев. «Бочкени канты».

Шаирни яшаву ва яратывчулугъу.

Поэмада халкъны малын талайгъанланы къужурлу келпетлерин гёрсетив.

Поэманы сатира асарлагъа хас къылыкълары.

Адабиятны теориясындан. Сатираны гъакъында англав.

Багъавутдин Астемиров. «Талчыкълы гюнлерде», «Туснакъда бир нече ойлар», «Намарт дос».

Шаирни яшаву ва яратывчулукъ ёлу.

Туснакъда шаир агълюсюне ва яшларына береген насигъатлары.

«Намарт дос» деген шиърусунда шаир гъайванланы суратлап, инсан аралыкъланы ачыкъ этивю.

Предметлени арасындагъы байлавлар.

Музыка. Б. Астемировну поэзиясы музыкада.

Алимпаша Салаватов. «Айгъази».

А. Салаватов — драматург, алим ва шаир.

Дагъыстан адабиятда драманы кюрчюсюн салгъан язывчу.

«Айгъази» деген драмада халкъ вакиллерини байлагъа-бийлеге къаршы ябушувун гёрсетив.

Оъз оъзденлиги учун ябушагъан фольклор игитни келпетин суратлагъан къайдалар.

Предметлени арасындагъы байлавлар.

Музыка. Н. Дагъиров. Опера «Айгъази».

Адабиятны теориясындан. Драма.

Эфенди Капиев. «Йыр».

Шаирни къысгъача биографиясы.

Хабарда Сулейман Стальскийни келпетин суратлангъан къайдалары.

Адабиятны теориясындан: Хабарны гъакъында англав.

Юсуп Гереев. «Абия-ханум», «Ажайны планлары».

Ю. Гереев — къумукъ адабиятны кюрчюсюн салгъанланы бириси.

Бизин чебер адабиятны тарихинде ол 20 асруну экинчи яртысында биринчи прозаик гысапда.

Язывчуну хабарларында яшавда ёлугъагъан кемчиликлени гёрсетив.

Хабарланы баш игитлери.

Абдулгагап Сулейманов. «Фронтдан кагъызлар».

Шаирни къысгъача биографиясы. Поэмада шаирни давгъа гетип къайтмай къалгъан жан къурдашы Йыбав Сурхайны келпетин суратлав.

Аткъай. «Къубагийик мююзлер».

Аткъай — Дагъыстанны халкъ шаири. Шаирни яратывчулугъуну аслу темалары. Поэмада орусланы уллу язывчусу Лев Толстойну келпети. Поэмада миллетлени арасындагъы дослукъну темасы.

Баммат Атаев «Дав майдан».

Романда Солтанмутну келпетинден таба тарихибизде мекенли болуп гетген агъвалатланы суратлав.

Кадрия. «Ногъайым».

Шаирни яшаву ва яратывчулугъу.

Шиъруда ана ватангъа бакъгъан сююв ва сагъынчны суратлав.

Анадаш ватанны гезеллигин суратлав.

Адабият теориясындан.

Адабиятда къолланагъан жанрлар. Чебер асарны тизими, тили. Шаирлик синтаксиси.

Гечген дарсланы такрарлав.

КЛАСДАН ТЫШДА ОХУМАКЪ УЧУН:

М. Алибеков. «Моллалар».

А. Акаев. «Манайгъа жавап».

Т. Бийболатов. «Шиърулар».

Къ. Али. «Давдан кагъыз», «Янтаймагъа ярамас».

Н. Ханмурзаев. «Сайламлы йырлар».

М. Ягъияев. «Топуракъ сёйлей».

К. Абуков. «Тайгъакъ сокъмакъ».

И. Керимов. «Ашны гъакъында хабарлар».

Ш. Альбериев. «Къысматыма къабулман».

М. Атабаев. «Аякъакъа».

Б. Магъамматов. «Перезе толкъун».

Р. Фатуев. «Йырчы Къазакъ».

Магъамматрасул. «Къыркъыз».

Ч. Айтматов. «Эрте учгъан турналар».

Гъ. Сайитов. «Къалайчылар».

Р. Гъамзатов. «Ахырынчы багъа».

IX КЛАС

Предметден билим натижалары (предметный)

- программаны оьлчевюнде гёрсетилген чебер асарланы тарих адабият процессни бир гесеги гысапда мюлк этив;
- гечилген текстлени билив ва адабият процессни гьакьында умуми англав;
- жанр, сюжет, композиция, асарны игитлери ва асарны суратлайгьан бары да чебер башгьалыкьларын айырыв.

Дарсда берилеген англавланы теренлиги ва предметлен

бири-бири булангьы байлавлу натижалар (метапредметный)

- тюрлю журалардагьы планланы кьурув кьайдалары булан эркин кюйде пайдаланыв;
- хабарын айтивну тюрлю жураларын кьоллап бажарыв;
- охулгьан асаргьа байлавлу оьз ойларын далиллер гелтирип, гертилеп бажарыв;
- оьзбашына интернет ресурсланы, справочный материалланы ва олар булан ишлев мердешлени актив кюйде артдырыв;
- тюрлю темалагьа байлавлу проектлер кьурув.

Оьзюне хас натижалар (личностный)

- программада гёрсетилген асарланы гёнгюнден билив;
- асаргьа байлавлу оьзюню ойларын айтып, далиллер гелтирип исбатлав;
- тюрлю журалардагьы яративчулукь ишлени кьоллап бажарыв;
- оьзбашына охулгьан асарланы, тюз характеристика берип, багьалап бажарыв.

XX асруну экинчи яртысындагы адабият.

Бу девюрдеги адабиятны оьсюв ёллары.

Шо йылларда кьумукь адабиятгьа гелген янгы наслу.

Поэзияны, прозаны, драматургияны тармагындагы уьстюнлюклер.

Адабиятгьа ес болгьан тема, идея, чеберлик белгилер.

Абдурагьман Кьазиев. «Кьумукьтюзюню гюзгюсю».

Кьазакь кьумукь халкьгьа поэзиясы булан этген таьсирин суратлайгьан кьайдалар.Чебер келпетлеге тергев бермек.

Амир Кьурбанов. «Асиятны сюювю».

Драматургну яшавундан ва яратывчулугьундан маьлуматлар.

Амир Кьурбанов кьумукь адабиятны оьсювюне кёп кьошум этген.

Ол ана Ватангьа, халкьланы дослугьуна багьышлап кёп асарлар язгьан.

«Асиятны сюювю» — драма.

Адамланы Уллу Ватан давда гёрсетген кьоччакьлыгьын суратлав ва анадаш Ватангьа амин болма чакьырыв. Драманы аслу игитлерини келпетлери. Драманы аслу маьнасы.

Адабиятны теориясындан. Драма асарланы журалары (комедия, драма, трагедия).

Аткьай. «Рабият».

Шаирни яшаву ва яратывчулугьу. Поэманы идея маьнасы. Рабиятны келпети.

Анвар Гьажиев. «Анадол айтды», «Сёнмейген юлдузлар».

А. Гьажиевни яратывчулугьунда уллу Ватан даьну темасы.

А. Гьажиевни яшавундан ва яратывчулугьундан маьлуматлар.

Поэма давда къалгъан жагъиллени эсделигине багъышлангъан. Поэмада бизин халкъны озлени Ватанын ва топурагъын душман-лардан къоруп сакъламакъ учун жанын къурбан этмеге гъазирлигин гёрсетегени.

Жагъил уланланы озлени борчун намуслу кюйде кютегенин суратлав.

Оъзбашына охумакъ учун. А. Гъажиев. «Шиърулар».

Предметлени арасындагъы байлавлар. А. Гъажиевни сёзлерине язылгъан макъамлар.

Магъаммат-Солтан Ягъияев. «Бир оърню – бир эниши» (повестден гесек).

Къылыкъ темагъа багъышлангъан автобиография романдан гесеклер. Бу асарда къумукъ халкъны арасында тезден юрюле-гелген адатланы ва намусну-ягъны кютеген кююн суратлав.

Романда баш игитлер Солтанны ва ону атасы Юсупну келпетлерин суратлав.

Адабиятны теориясындан. Адабият асарны игити ва ону прототипи.

Ибрагъим Керимов. «Алихантогъай», «Агъа-ини», «Тирменчини гыллалары», «Сынны сыры».

Язывчуну яшавундан ва яратывчулугъундан маълуматлар. Къылыкъ-тарбия темасына багъышлангъан хабарлар. Хабарланы яшёрюмлени тарбиялавда береген пайдасы.

Шарип Албериев. «Мени байлыгъым», «Мен къабулман», «Адам ва топуракъ».

Шаирни яшаву ва яратывчулугъу.

Шаирни философия шиърулары. Ш. Альбериевни яратывчулугъунда адамны намусгъа, ягъгъа, адилликге, тазалыкъгъа чакъырыв.

Шиърулардагы юрекни рагъат кьоймайгъан назик гъислер, рагъмулукъ, инсанлыкъ, адамны табиат булангъы аралыкълары.

Шиърулары чеберлик алааматлары.

Предметлени арасындагы байлавлар.

Музыка. Ш. Альбериевни поэзиясына салынгъан музыка.

Агъмат Жачаев. «Аш гесек», «Ана тил».

Шиъруларда эл учун, халкъ учун кьуллукъ этмекни уллу маъна-сын ачмакъ ва ону чеберлик алааматларына тергев бермек. «Аш гесек» деген поэманы баш игитлерини келпетлери. Къарт сабанчыны топуракъгъа бакъгъан сюювюн гёрсетив. Поэманы чеберлик алааматлары.

Умукюрсюн Мантаева. «Ёлугъув».

Мантаеваны яшавундан ва яратывчулугъундан кьысгъача маълуматлар.

Хабарда дагну балагъларына къаршы турув, давда обьлгенлени эсделиги, юрекде даим яшайгъанлыгъы. Асарны чеберлик алааматлары.

Акъай Акъаев. «Кюрчю ташлар».

Шаирни яшавундан ва яратывчулугъундан кьысгъача маълуматлар. Поэманы терен маънасы. Адамны табиат булан тыгъыс байлаву. Адамны обрлюгю, обзюнден сонг кьоягъан эсделиклери — яхшы ишлери, ойлары, намусгъа байлангъанлыгъы.

Шиърулары чеберлик алааматлары.

Жаминат Керимова. «Тул кьыз».

Жаминат Керимованы яшавундан ва яратывчулугъундан кьысгъача маълуматлар.

Поэмада кьумукъ кьызны Ватангъа, сюйгенине аминлигин, не кьыйылар гёрсе де, чыдамлыгъын суратлав. Поэманы терен маънасы.

Поэманы чеберлик аламатлары.

Адабиятны теориясындан. Лирика асарлары.

Зарипат Атаева. «Къурдашлар къыйынлы гюн табулар».

Асарда ер тербенгенде бизин халкъ гёрген къыйынлы гюнлени суратлав.

Къоччакъ къыз Сакинатны келпети, ону тазалыгъы, намуслугъу, халкъын ва оз ишин суймеклиги. Асарны тарбиялав агъамияты.

Гъайбулла Давутов. «Орман булакъ» (повестден гесеклер).

Повестни баш игитлери. Исламны, Алибекни, Элмираны келпетлери.

Асарны аслу маънасы. Къылыкъ-тарбия темагъа багъышлангъан асар экенин англатмакъ. Асарны чеберлик аламатлары.

Мустапа Гъусейнов. «Бай гелин».

Хабарларда адат-къылыкъ тарбия масъалалар гетериле. Адамгъа бар затдан орде намус, ягъ деген ойлар сезиле. Салманны, Тотуханымны келпетлери.

Хабарны чеберлик аламатлары.

Адабиятны теориясындан. Хабардан англав.

Алим Къабардиев. «Жансари» (повестден гесеклер).

Амир Къабарбинов яшаву ва яратывчугъундан къысгъача маълуматлар.

Асарны аслу маънасы. Баш игитлерини келпетлери. Къумукъ къыз Жансарини келпети. Асарны тарбиялав агъамияты. Асарны чеберлик аламатлары.

Адабиятны теориясындан. Адабият асарны тилини чеберлиги

ДАГЪЫСТАН ХАЛКЪЛАНЫ АДАБИЯТЛАРЫНДАН

Расул Гьамзатов. «Ана тил», «Россияны солдатлары».

Дагъыстанны халкъ шаири Р. Гьамзатовну яратывчулугъу, бютюон совет адабиятгъа этген таъсири.

Шаирни биографиясы.

Поэмада Уллу Ватан давда совет халкъланы бузулмас дослугъун суратлав.

Патриотлу солдатны душмангъа берген жавабы.

Адабиятны теориясындан. Чебер адабият асарланы тили. Шиъру тилни кюрчю башгъалыкълары. Адабиятны халкъны яшавундагъы ери, ёругъу.

Предметлени арасындагъы байлавлар.

Музыка. Р.Гьамзатовну поэзиясы музыкада. М.Кажлаевни «Горянка» деген балети.

М. Митаров. «Сырын ачыв».

Орус шаир М.Н. Алексеевни келпетин суратлав. Халкъланы бири-бирине ювукъ этив.

Агьмтхан Абу-Бакар. «Къалалы кыыз».

Дагъыстанны халкъ язивчусу Абу-Бакарны яшаву ва яратывчулугъу. Язивчуну «Къалалы кыыз» деген кьумукъ кыызгъа багъышлангъан повести. Асарда баш игити Беланы ва ону ёлдашы Бадай деген уланны саламатлыгъы ва оланы намуслулугъун суратлав.

Магъаммат–Загъит Аминов. «Аривлюк» (легенда).

М. Аминовну яшавундан ва яратывчулугъундан кыысгъача маълуматлар.

«Аривлюк» деген легенданы аслу маъналары ва чеберлик алааматлары.

Шаир кыылыкъ масъалаланы салагъан ва чечеген къайдасына тергев бермек.

Расулов Магьамматрасул. «Гертмелер».

Язывчуну яшавундан ва яратывчулугъундан кьысгъача маълуматлар.

Повестде яшлыкъны темасы. Юртдагъы яшланы да, уллуланы да мурады — халкъгъа яхшылыкъ этмек. Адамланы озденлиги, намусуну тазалыгъы.

Омарны келпети. Асарны озтёречелиги, чеберлик алааматлары. Асарны яш наслуну тарбиялавда таъсири.

Гечген дарсланы такрарлав.

КЛАСДАН ТЫШДА ОХУМАКЪ УЧУН.

А. Сулейманов. Янгы шиърулар.

Аткъай. «Сыралы къоллар».

Гъ. Анвар. «Энемжая».

И. Керимов. «Къаракъушну уясы кёкде».

И. Ибрагъимов. «Къазанышлы Къагъирни хабарлары».

Ш. Альбериев. «Жанлы толкъун», «Тавдай мени юрегим»,

М. Атабаев. «Там сагъат».

А. Акъаев. «Балкон», «Ханкёпюр», «Озден».

А. Жачаев. «Савлай гёмюлген ана», «Ана тил— алтын хазна».

Ж. Керимова. «Елни гёзюнде»

М. Абуков. «Душман бир гылла къура».

М. Къадиров. «Алкёжакъ».

З. Атаева. «Авлакъ чечеклер».

А. Жафаров. «Савланы гёммей».

Р. Гъамзатов. «Ахырынчы багъа», «Эки шал явлукъ» деген китапдан шиърулар.

Р. Рашитов. «Тавлу яшны йыры».

КЛАСЛАГЪА ГЁРЕ УЪЛГЮ ГЫСАПДАГЪЫ ТЕМА ПЛАНЛАР

5 клас

Темаланы кысыгъача хабары	Материалны уйренивде алынагъан билимлер
<p>I. Бёлюк. Халкъ авуз яратывчулугъу (8 сагъат)</p>	
<p>Халкъ авуз яратывчулугъу. Фольклор - халкъны байлыгъы, ону адабиятны обсювюнде агъамияты.</p> <p>Ёмакъланы гъакъында англав. Ёмакъланы тюрлюлери, оланы аслу алапатлары, уългюлю игитлери, оланы хасиятлары, ишлери. Инкар ишлени келпетлев. Халкъны асил хасиятларын: тюзлюкню якълайгъанлыгъын, къоччакълыкъны алгъышлайгъанлыгъын, загъматны макътайгъанлыгъын, зулмучулукъну сёгегенлигин, обкътемликни эрши гёрсетегенликни анлатмакъ, олагъа яшланы тергевюн бакъдырмакъ. Ёмакъланы тилини чеберлиги. Оланы ортакъ ерлери.</p> <p>Яшав-туруш ёмакъ «Къарачач».</p>	<p>фольклор жанрланы тюрлюлерин, Мисалалар гелтирип билмеге, ёмакъланы бёлюклерин айырып.</p> <p>Молла Насрутдинни хабарларында сатираны, юморну къолланывун. Чечеген ёмакълар деп нелеге айтылагъанын, оланы ёмакълардан нечик башгъалыкълары барын.</p> <p>Ёмакъланы аслу маънасын, ону къурулушун, сюжети йимик башгъалыкъларын айырып, ёмакъгъа хас белгилени къоллап, къужурлу хабарлап, баш ва экинчи даражалы игитлени айырып, оланы хасиятлап, ёмакъда</p>

<p>Ёммакъда халкъны тюзлюкге инаныву.</p> <p>Ёммакъны тилини чеберлиги, жумла къурулушу, ёммакъда ёлугъагъан сигърулу алапатлар. Ёммакъны ахырында яхшылыкъ, яманлыкъдан уьст алыныву.</p> <p>Сигърулу ёммакъ «Денгиз ат».</p> <p>Ёммакъларда гъар заман ярлыны етимни, гючсюзю яны болуп чыгъагъаны. «Денгиз ат» ёммакъда гиччи иниси юрек тазалыгъы, чомартлыгъы, игитлики суратланыву.</p> <p>Ёммакъны тилини чеберлиги, жумла къурулушу.</p> <p>Яшав-туруш ёммакъ «Ким, ким уяв ким уяв?».</p> <p>Ёммакъда къарт энемни намартлыгъы. Кюлбайны келпети. Ёммакъдагъы сигърулу алапатлар. Ёммакъны тилини чеберлиги.</p> <p>Гъайванланы гъакъындагъы ёммакъ «Тюлкю тюлкю, тюгю алтын».</p> <p>Ёммакъда жанланы хасиятларына</p>	<p>ёлугъагъан сигърулу алапатларын, даимлик эпитетлени айырып.</p> <p>Мисал учун, «Къарачач» ёммакъда сигърулу алапатлар, жинчи къатын пал салагъанлыкъ; Табулдуну дев булан тёре тартыву; къапу, тегенек, ат, ит адам тилде сёйлейгенлик; ерни тюбюнден чыгъагъан сув, къомуз-теп болуп согъулуп, япыракълары харс уруп, бутакълары бийип турагъан терек; озюн сююп гелгенлени Къарачачны сигърулу гючю (ташгъа айландырыв, сырын билегенлик, шиша кёпюр салагъанлыкъ ва ш.б. «Денгиз ат» деген ёммакъда, ошатывлар: къарт дев къатын, сют акъ ат; тенглешдиривлер: атасы тав-таш чакъы пашман бола, къоргъашын йимик батыла ва.ш.б.</p>
---	---

<p>тергев бакъдырив. Оланы адамланы хасиятлары булан тенглешидирив. Ёммакда тюлкюню айрыча суртланыву.</p> <p>«Молла Насрутдинни хабарлары».</p> <p>Дагъыстан миллетлени арасында Мола Насрутдинни хабарларыны ери. Россияны халкъ артисти Гъажиев Тажутдин Абдулкъадирович къумукъ халкъны «Молла Насрутдинни» болуп къалгъанлыгы.</p> <p>"Чечеген ёммакълар".</p> <p>Чечеген ёммакълар яшлар учун дарс гъисапда. Охувчугъа яхшы таныш предметни ачыкъ гёрюнюп турагъан хасиятларын айтып, ону белгисиз хасиятын тапдырив. Чечеген ёммакълардан таба яшлар эки янындагы табиатгъа, жанлагъа тындырыкълы тергев бермеге уйренегенлик. Чеберлик алааматлары.</p>	<p>Фольклор асарланы инчесаният булан байлавлугъун, оланы халкъ учун маънасын; Ёммакъларда ёлугъагъан, олагъа хас уьч, етти санавланы маънасын.</p> <p>Гёнгюнден: Гъар бёлюкден 2-3 чечеген ёммакъ.</p> <p>Яратывчулукъ ишлер:</p> <p>Сочинениелер языв: мисал учун, «Къарачачны келпети», «Мен ушатгъан ёммакъ»; ёммакълагъа байлавлу, чечеген ёммакълагъа гёре суратлар этив; оьз янындан ойлашып, гиччирек ёммакълар языв.</p>
<p>АДАБИЯТ ЁММАКЪЛАР (4 САГЪАТ)</p>	

<p>А. Гъжиев «Авузгъа бош акъ бабиш».</p> <p>А. Гъжиевни сакълыкъны ва сабурлукъну темасында язылгъан ёммагъы. Жанланы келпетлевде адам аралыкъланы ачыкъ этив ва ону енгил къурч тилине агъамият берив.</p> <p>А. Акавов «Тогъуз башлы аждагъаны оьлтюрген нарт Эсенболат».</p> <p>Дагъыстанны халкъ хабарчысы Аяв Акавовну гъакъында маълуматлар.</p> <p>Ёмакъны маънасы ва ону игитлери.</p> <p>Ёммакъда зулмучулукъгъа, тюзсюзлюкге къаршы ябушувну суратлав: тюзлюкню, къоччакълыкъны, гертиликни уьст болуву ва оланы алгъышлайгъанлыкъ.</p>	<p>Адабият ёммакъланы халкъ ёммакълардан айырагъан ва оланы ошайгъан белгилерин, композиция къулушун.</p> <p>Адабият ёммакъланы чебер охуп, маънасын хабарлап, баш ва экинчи даражалы игитлерин айырып, ёммакъны гесегин гёнгюнден хабарлап.</p> <p>Адабият ёммакъланы халкъ ёммакълар булан аралыгъын англама.</p> <p>Гёнгюнден: Гъ. Анвар «Авузгъа бош акъ бабиш» деген ёммакъдан гесеги.</p>
<p>II. Бёлюк</p> <p>XIX –нчу асрудагъы адабиятдан (10 сагъат)</p>	
<p>Й. Къзакъ. «Чатакъ йыр», «Бары да зат бар Къзакъны эсинде», «Эр уланлар намус салмай юрекге».</p>	<p>19-нчу асруда яратылгъан асарланы авторларын, аслу темасын; асарланы къурулушун, теория англавланы.</p>

<p>Къумукъланы машгъур шаири Й. Къзакъны яшав ёлу. Шиъруларында оъз заманында оъмюр сюрген яшавну суратлав, байлар-бийлер этген зулмуланы гъакъында. Алда сабанчыланы яшавуну кыйынлыгъы. Оланы загъматы табиатны гъалына таби болагъанлыкъ.</p> <p>А. Магъамматов «Илму-яшав хазнасы».</p> <p>Дагъыстанны халкъ шаири А. Магъамматовну яшавундан кыйысгъача маълуматлар. Шиъруда савлукъ сакълав тармакъда чалышагъанланы асувлу ва кыйын ишин гёрсетив.</p> <p>К. Сайт. «Мурсалхангъа налат болсун».</p> <p>Яшавундан кыйысгъача маълуматлар. Тюзсюзлюкге кършы къзапланыв. Шиъруда зулмучу ханны налатлав.</p> <p>Гъ. Цадаса. «Яравке пайлав», «Маймун ва агъач уста».</p> <p>Белгили авар шаир Гъ. Цадасаны яшаву гъакъында кыйысгъа маълуматлар, Шиъруланы аслу</p>	<p>Шиъруланы чебер, таъсирли охуп, маънасына тюз тюшонюп, темасына байлавлу оъз ойларын айтып, шиъруланы ахырында берилген соравлагъа тындырыкълы жаваплар берип ва тапшурувланы кютюп.</p> <p>Дагъыстан миллетлени асарларыны аслу темасыны ва идеясыны ювукълугъун англама.</p> <p>Гёнгюнден: Й. Къзакъ. «Чатакъ йыр».</p>
---	---

<p>маънасы. Жанлардан таба адамны кемчиликлерин гёрсетив.</p>	
<p>XX– чны асрудагы адабиятдан (30 сагыат)</p>	
<p>Къ. Али. «Бёрюакъай ва Арлан ит».</p> <p>Ёммакъда адамланы ит булангы ёлдашлыгы. Итни есине этеген гьалал къуллугъу.</p> <p>А.-П. Салаватов. «Етим», «Охумайиберигиз».</p> <p>«Етим» деген шиърусунда оьзюню оьтген къыйынлы яш йылларын суратлав. Охув, билим адамгъа лап да аслусу экенни англатыв.</p> <p>Н. Ханмурзаев. «Мактаплы ёлдашлагъа эки сёз».</p> <p>Шиъруну тарбия гючю. Шаирни охувчулагъа береген насигъатлары. А.-П. Салаватовну шиърусу булан ортакъ ерлери.</p> <p>М.-С. Ягъияев. «Гюмюш карандаш».</p> <p>Шаирни яшав ёлу гъакъда къысгъа маълуматлар. Оьз ишлерине адамны жаваплылыгы. Хабарда автор</p>	<p>Гечилип гетген асарланы атларын ва авторларын; темасын ва идея маънасын, оланы жанр башгъалыкъларын айырып.</p> <p>Асарланы чебер, таъсирли даражада гёнгюнден охуп, шиъруланы темасына байлавлу оьз къаравларын айтып ва баянлыкълар берип, чебер аламатланы (эпитет, къопдурув, тенгleshдилив, метафора, маънадашлар, къаршыдашлар, аваздашлар ва ш.б.), табып, оланы шиъруда къуллугъун токъташдырып.</p> <p>Асарланы чебер охуп, оларда гётерилген масъалагъа байлавлу лакъырлашыв этип, асаргъа гёре оьз ойларын айтып, оьзлер булан болгъан бир къужурлу агъвалат булан байлап (мисал учун, Къ. Алиини «Бёрюакъай ва Арлан ит» деген ёммагъына байлавлу яшавда итни де, адамны да не аралыгы</p>

<p>гётереген кылыкъ тарбия масьалалар. Яшлар тюшеген кюлкюлю ишлер. Авторну озюню игитлерине янашыву.</p> <p>А. Межитов. «Юртну ийиси», «Ватан деген не затдыр?».</p> <p>Ватанына, юртуна багышланган сююв. Шиьруларда ата юртга гьасиретлик, Ватаны, юрту булан обктем болув. Шиьруланы чебер аламатлары.</p> <p>К. Абуков «Йылланы рагьмусу».</p> <p>Язывчуну яшавундан кысыгьача маьлуматлар. Табиатны адамлар булан аралыгьы. Хабарны баш игити Абдулмуслим агьавну келпети, ону охувчулагьа табиатны кьорувда этеген насигьатлары.</p> <p>М. Атабаев. «Ёлтабар».</p> <p>М. Атабаев поэмасында фантазия, жагьлыкь, игитлик, гьакьылгьа игитлик макьталагьаны.</p> <p>А. Акьаев «Ярайган затмы» «Ана тил».</p> <p>Шиьруда ата юртга бакьган сююв суратланганлыкь. Ана Ватан ата</p>	<p>барны ва ит адамга нечик кьуллукь этегенни гьакьында хабарлап), баш ва экинчи даражалы игитлерин айырып, оланы хасиятлап, асарны гесегин кысыгьа, толу ва айырып алып хабарлап, ону сюжетли бёлюгьоне гёре план тизип.</p> <p>Асарланы темаларыны хас башгьалыкьлары англамагьа.</p> <p>Гёнгюнден: А. Салаватов «Охума йиберигиз!», А. Межитов «Ватан деген не затдыр?», А. Акьаев «Ана тил», И. Асеков «Кьушлар уя гьазирлей», М. Атабаев «Ёлтабар» (гесек).</p> <p>Яратывчулукь ишлер: Сочинение язмакь учун уьлгю темалар, Кь. Али «Бёрюакьай ва Арлан ит» («Итни адамга этеген гьалал кьуллугьу», «Ит-адамны кьурдашы»); А.-П.</p>
--	--

<p>юртдан башлана деген маъна. Шаирни ана тилине бакъгъан сюювю гъакъда.</p> <p>А. Жачаев. «Ана».</p> <p>Шаирни аслу темаларыны бири гъисапда. Адамны яшавунда ананы агъамиятлыгъы. Шиъруланы чебер алааматлар.</p> <p>М. Абуков. «Арт дегерчеклер».</p> <p>Юртлу яшёрюмлер – агъа-инилер Хасай ва Асай кьойчулукъ касбуну танглайгъаны. Хабарда кыйынлы кьойчулукъ касбугъа савлай агълюсю булан берилген уллу загъматчы ожакъны яшавун суратлав.</p> <p>И. Асеков. «Бола бусанг болат бол», «Къушлар уя гъазирлей».</p> <p>Шиъруларда табиатгъа, къушлагъа бакъгъан сюювню суратлав.</p> <p>Шиъруланы чебер алааматлары.</p> <p>А. Жафаров. «Къанатлы йыртгъыч».</p> <p>Табиатны гезеллигин гёрсетив. Инсан — табиатны гъакъыллы ва инамлы еси экенни англатыв.</p>	<p>Салаватов «Охума йиберигиз», Н. Ханмурзаев «Мактаплы ёлдашлагъа эки сёз» («Илму – билим булагъы»); А. Акъаев «Ана тил» («Ана тилим - жавгъар тил»); К. Абуков "Йылланы рагъмусу" ("Адамны табиат булан тыгъыс байлавлугъу), Б. Рамазанов «Сурат» («Мени кърдашларым»).</p> <p>Сурат гёрюнюшлеге гёре сочинение.</p> <p>А. Межитов «Юртну ийиси», «Ватан деген не затдыр» деген асарларына байлавлу «Тувгъан ерим», «Ата юртум», деген темагъа проект ишлер онгарыв.</p> <p>Асарны бёлюгюне гёре простой план тутуп изложение языв: байлавлу асарлар: «Бир орамны игитлери». «Йылланы рагъмусу».</p>
---	--

<p>Хабарда адам табиатны, кыыр жанланы нечик якълайгъанны гёрсетив.</p> <p>Б. Рамазанов «Сурат».</p> <p>Язывчуну яшаву ва яратывчулугъу гъакъында маълуматлар. Хабарны терен маънасы. Хабарда охувчулагъа кыылыкъ якъдан уългю гёрсетивню терен маънасы. Шакирни ва Рамазанны келпетлери.</p> <p>Гечилген материалны такрарлав.</p>	
--	--

6 клас

Темаланы кыысгъача хабары	Материалны уйренивде алынагъан билимлер
<p>I. Бёлюк. Халкъ авуз яратывчулугъу (8 сагъат)</p>	
<p>Эпос.</p> <p>«Къарткъожакъ булан Макъсуманны йыры».</p> <p>Эпос асарлар, адат-кыылыкъ йырлар – лап тезги заманлардан къалгъан, халкъыбызны культурасыны эсделиклери. Йыр игитлик эпосгъа</p>	<p>Фольклор асарланы башгъалыкъларын белгилеп, лирика асарланы бёлюклерин айырып, миссалар булан исбатлап; эпос йырланы тарих булан байлавун, яратылгъан девюрюн, халкъыбызны йырда суратланагъан</p>

<p>гиреген йырланы бири гысапда.</p> <p>Макъсуманны игитлиги, къоччакълыгы. Макъсуманны келпети. Бырынгъы халкъ йырда игитликни, намуслукъну, Ватанына, къурдашына аминликни, уллугъа гъюрмет этивню, тюзлюкню макътав, осаллыкъны сёгюв.</p> <p>«Дадам Къоркъутну китабы», «Нарт эпосуна гиреген хабарлар».</p> <p>«Дадам Къоркъутну китабы», дюнъяда белгили лап уллу, маънасы терен ва чеберлиги зор эпосланы бириси гысапда.</p> <p>Халкъ авуз яратывчулугъунда нарт эпосну ери. Нартланы озтёрече келпети.</p> <p>«Замангъа ва загъматгъа байлавлу адат-къылыкъ йырлар».</p> <p>Адамлар сёз булан, айрокъда, йыр сёз булан табиатгъа таъсир этме къаст этегенлик. Язбашны къаршылайгъан байрам. Йылны заманларына гёре айтылагъан, юрютюлеген адатлар.</p>	<p>девюрлер бою мюлк болгъан оър къылыкъларын, адатларын, яшав гъалын ва ш. башгъа тюрлю янларын тюз гёзден гёчюрюп.</p> <p>Замангъа ва загъматгъа байлавлу адат къылыкъ йырланы фольклорну озге жанрларындан айырып билмек, оларда суратланагъан къумукъ халкъны бырындан гелген адат-къылыкълары булан таныш болмакъ, оланы гъалиги яшавдагъы адат-къылыкълар булан тенгleshдирмек.</p> <p>Халкъ авуз яратывчулукъ бёлюгюне гиреген асарланы таъсирли ва чебер охуп, маънасына тюшюнюп, хабарлап, игитлик эпосун озге асарлардан айырып, онда къайсы девюр суратланагъанын, сюжетин, чеберлигин, тилини пасигълигин, игитлерин айырып, олагъа озюню</p>
---	--

янындан **багъа берип**, йырны идея маънасын ва жанр **хасиятларын токъташдырмакъ**; яшавда кёп ёлугъагъан айтывланы ва аталар сёзлени маъналарын англамагъа, оланы объюнню тилинде къоллагъа **бажармакъ**.

Миллетни тарихин ахатыривда йырланы уллу **агъамиятын**, къумукъ халкъны ва объге тюрк халкъланы асарларында кёп ёлугъагъан **аргъумакъ** атны келпетини маънасын; айтывлар ва аталар сёзлени **тарбия гючюн**; адат-къылыкъ йырларларда адамны яшавунда загъматны ерин, халкъ сарынларда суратланагъан инсан яшав аралыкъларда миллетни обътёречелигин англав.

«Гюдюрбай», «Земире», «Навруз» йимик асарланы гёнгюнден.

Яратывчулукъ иш: объз янындан ойлашып, 2-3 чечеген ёммакъ къурмакъ ва оланы жавапларыны суратларын этмек.

	Макъсуманны келпетине гёре сочинение.
XIX-чу ва XX-нчы асруну башындагъы адабият (10 сагъат)	
<p>Й.Къазакъ. «Эренлер деген булан эр болмас», «Гёргенибиз кёкюреклеге сыйышмай», «Таргъуну алды дерия-денгиз дегиз», «Батыр булан къурдаш бол».</p> <p>Шаирни яшавундан къысгъача маълуматлар.</p> <p>Шаир объюнью йырларында девюрню тюзсюзлюклерине къаршы къзапланыв. Къзаакъны йырларындагъы чеберликни байлыгъы.</p> <p>А.Акаев. «Къызъяшланы тилинден бир шикаят», «Мактапгъа бар, мактапгъа».</p> <p>Шаирни яшавундан къысгъача маълуматлар. Инкъылапдан алдагъы девюрню къызлары охувну талап этеген къайдаларына ва ону себеплерине тергев бермек.</p> <p>Н.Ханмурзаев. «Мактаплы ёлдашлагъа эки сёз».</p>	<p>19-асруда яшагъан шаирлени асарларыны аслу проблематикасын, девюрюн, яратывчулугъуна байлавлу тарихи агъвалатланы, оланы яшавунда къыйышагъан ва айрылыкъ гъалланы суратлап.</p> <p>Шиъруланы тийишли даражада чебер ва таъсирли охуп; берилген шиърулар лириканы къайсы журасына гирегенин, обълени жавапларында асардан цитаталар къоллап; асарны чечивде, онда къоллангъан чебер аламатланы ерин гёрсетип (мисал учун, таш болуп, ай йимик, шай йимик ва.ш.б.)</p> <p>19-нчу асрудагъы адабиятны башгъалыкълары, шо девюрге хас темалар ва адамны келпетин суратлайгъан къайдаланы баян этип.</p>

<p>Шаирни кыысгъачы биографиясы. Шиъруну тарбия гючю. Шаирни насигъаталары. Асардагы чебер алааматлар.</p> <p>Къ.Али. «Къувлуйгъан лепекели».</p> <p>Шаирни кыысгъача биографиясы.</p> <p>Къазияв Алини тили — халкъ тил, бай тил. Къазияв Али гъар къайсы темагъа язса да, охувчуну бютюн тергевюн тартма бажарагъанлыгъы. Шиъруну чеберлик алааматлары.</p> <p>Б.Астемиров. «Язбаш», «Арслан, бёрю ва тюлкю».</p> <p>Халкъ ёммакълар булан ортакъ ерлери. Ёммакъны аслу маънасы.</p> <p>Шиъруда табиатны гёзеллигин суратлав.</p> <p>О. Батырай «Игитни гъакъындан шиърулар».</p> <p>Шаирни яшавундан кыысгъача маълуматлар. Омарла Батырайны йырларында игитни келпети суратлангъан къайдалар. Шиъруну чеберлик алааматлары.</p> <p>Е.Эмин. «Огъ, бизин яшав!», «Чарслы заман».</p>	<p>Шиъруларда тарихи яшавну гёрсетивню ва оланы идея маънасын англама.</p> <p>Гёнгюнден: Й. Къазакъ «Батыр булан къурдаш бол».</p> <p>Языв иш: Шиъруларда ёлугъагъан чебер алааматланы тетрадарына яздырыр.</p>
--	--

<p>Шаирни кыысгъача биографиясы.</p> <p>Шаирни юрегиндеги оъз заманындагъы яшавгъа бакъгъан рази-сизлик. Зулмучу, къагърулу, законсуз заман адамланы юреклеринде бир-бирине ювукълукъну, рагъмуну оьлтюргенлик. Шиъруланы чеберлик алааматлары, идея маънасы.</p>	
<p>XX АСРУДАГЪЫ АДАБИЯТДАН (34 сагъат)</p>	
<p>А. Сулейманов. «Днепрни игити». Подполковник Давутов Рашитханны ватанны эркинлиги учун ябушувда жанын аямай ябушагъанын гёрсетив. Ватангъа, халкъына аминлик–адамны биринчи хасияты экенин белгилемек.</p> <p>Аткъай. «Бувулду солакъ – инанмасанг, гел де, бакъ». Поэмада къурувчуланы къайратлыгъын ва дослугъун янгы яшав тав халкълагъа берген яхшылыкъланы суратлав.</p> <p>А.Гъажиев «Къалачны къалмагъалы», «Чалмалы бёрю».</p>	<p>Гечилген асарланы атларын ва авторларын, асарны темасын ва идеясын, гечилип гетген асарлар лириканы къайсы бёлюгюне гирегенин, асарлагъа байлавлу теория англавланы.</p> <p>Берилген асарланы чебер ва таъсирли кюйде охуп ва маънасына тюшюнюп, хабарлап, шаирлени кыысгъача яшав ва яратывчулукъ ёллары гъакъда хабарлап, асаргъа байлавлу оъз ойларын айтып,</p>

<p>Шаирни Къумукътюзге, ата юртуна бакъгъан сюювю не йимик къужурлу келпетлер булан яратылгъаны.</p> <p>Къумукътюзню ва ата юртун нелер булан тенглешдирегени. Шаирни тилини обзтѳречилиги. Асарларындагъы чеберлик алааматлар.</p> <p>М. Абуков «Биринчи савгъат».</p> <p>Табиатны байлыкъларын аян сакълавну гъакъында. Орманлыкълар, сувлар, шоларда яшайгъан жанлар — булар бары да халкъны байлыгъы экенлик ва шолагъа аяп янашыв.</p> <p>И. Керимов «Игит тувгъан гюн».</p> <p>Язывчуну яратывчулугъундан къысгъача маълуматлар. Совет Союзну Игити Юсуп Акаевни фашист елевчюлер булан къоччакъ къюйде ябушуву. Душман булангъы ябушувда уьстюнлюк алмай туруп ял алма да рази тюгюлюне айрыча агъамият бермек.</p> <p>К.Абуков. «Къартны</p>	<p>лакъырлашыв къуруп, табиатгъа байлавлу асарларда, табиатны гѳзеллигин гѳрюп, гѳззеллигин сѳз булан суратлап, гъалиги яшав булан тенглешдирип, салынгъан жаваплагъа тюз ва мекенли жаваплар берип, бир теманы айланасында язылгъан асарланы бир-бири булан аралыгъын ачыкъ этип бажармакъ; бугюнлерде табиатны къорув масъалагъа байлавлу гъакъында обз ойларын айтып.</p> <p>А. Акаев «Мактапгъа, бар мактапгъа», Къ. Али «Къувлуйгъан лепекели», А. Гъажиев «Къалачны къалмагъалы», Ж. Керимова, «Ата юртум», Р. Гъамзатов «Турналар» асарларындан гѳнгюнден.</p>
---	--

<p>гёзьяшлары».</p> <p>Халкъны, жамиятны гъайын этип чалышып яшайгъан къарт тамазаны келпетин суратламакъ. Арсевге Къашгъадан неге айрылма къыйын экенин яшлагъа англатмакъ.</p> <p>Р.Гъамзатов «Турналар», «Вера Васильевна».</p> <p>Шаирни къысгъача яшав гъалы.</p> <p>«Турналар» деген шиъруда Ватанны азатлыгъы учун жан берген уланланы эсгерив.</p> <p>Экинчи шиъруда орус муаллим Вера Васильевнаны келпети.</p> <p>К. Султанов. «Сен тюлкю бусанг, мен къуйругъуман».</p> <p>Тюзлюкню макюрлюк булан утма бажарылмайгъанлыкъны гъакъында.</p> <p>И-Х. Ибрагъимов. «Челтирли кагъыз».</p> <p>Хабарда Данюкню келпети. Автор асарларында сатираны ва юморну къоллайгъанлыгъы.</p> <p>А. Акъаев. «Алкъылыч».</p>	<p>Яратывчулукъ иш: А. Гъжиевни «Къалачны къалмагъалы» деген поэмамасыны сюжетине гёре сурат этив.</p> <p>Асарланы атларын ва авторларын, сюжетин, композициягъа гиреген теория англавланы: завязка (асарны башланыву), кульминация (оьр даражасы), развязка (ахыры), прозаны шиъру жанрдан башгъалыкъларын.</p> <p>Берилген асарланы чебер, къурч, чалт кюйде къычырып охуп, толу кюйде, сайлап алып, къысгъача хабарлап, гечилген асарлада суратланагъан агъвалатланы арасындагъы заманлыкъ ва себеп байлавлукъланы токъташдырма, баш ва экинчи даражалы игитлени айырып, хасиятлап, оланы гъаракатына, къылыкъ-хасиятына</p>
---	---

<p>Шарни ёлу гъакъда кыысгъа маълуматлар. Поэмада Бугленли игитни тенги ёкъ гючюн суратлав. Дагъыстанда ва дюньяны облчевюнде ону уьстюнлюгю.</p> <p>Шиъруну чебер алакатлары.</p> <p>М.-З. Аминов «Балхарлыланы йыры».</p> <p>Миллетлени дослукъ аралыгъында балхарлы къазикъумукъланы пагъмусуну ери.</p> <p>Шиърудагъы чебер алакатлар.</p> <p>Б. Магъамматов. «Къатынлар геле, «Минкюллю», «Дербиш Абулай».</p> <p>Шиъруларыны хас алакатлары. Оларда игитлени суратлав къайдалары.</p> <p>Ж. Керимова «Ата юртум».</p> <p>Шаирни яшавунда Таргъуну агъамиятлыгъы. Ону суратлавда чебер алакатларын къоллав.</p> <p>Шиъруларыны хас алакатлары. Оларда игитлени суратлав къайдалары.</p>	<p>багъа берип, асарларда гётерилген масъалалагъа байлавлу оьз ойларын далиллер гелтирип исбатлап; оьзбашына охума берилген асарлардагъы бирикген сёзтагъымланы, англамагъа четим сёзлени маънасын чечивде сёзлюкден, интернет ресурслардан пайдаланып, мисал учун, къумукъланы бар сайтларын къоллап бажарыв.</p> <p>Асарланы тематика башгъалыкъларын, авторну къаравларыны оьзтёречелигин англамагъа.</p> <p>Яратывчулукъ иш: Охулгъан асаргъа яда ону бир бёлюгюне гёре ортакълашып, оьзбашына план къурув; китаплардан, интернетден пайдаланып, муаллимге сорап, «Алкылыч», «Днепрни игити», «Игит тувгъан гюн» деген асарларланы игитлерине байлавлу гиччирек докладлар, проектклер онгарыв.</p> <p>Сочинение: Асарлагъа байлавлу</p>
---	--

<p>Ш. Абдуллаев. «Жийрен ойчу».</p> <p>Ёммакда жанланы суратлаву булан, адамланы тюрлю хасиятларын, кылыкларын ачыкъ этив.</p> <p>А. Межитов. «Булутлар», «Хораз ва эчки», «Агъавума багъышлай», «Ел улуй ана тилде» .</p> <p>Шиъруларда табиатны алааматларын, жанланы яшав аралыкларын суратлав. Шаирни ана тилге, Ватанына бакъгъан сюювю.</p> <p>М. Къадиров. «Анасы ва балалары», «Яр уьстюнде гюл терек».</p> <p>Шиъруланы терен маънасы. Оланы чеберлик алааматлары.</p> <p>Гечилген дарсланы такрарлав.</p>	<p>темалар: А. Гъажиев «Къалачны къалмагъалы» («Герти къурдашлар»), И. Ибрагъимов «Челтирли кагъыз («Авур кысмет»); суратлагъа гёре сочинениелер.</p> <p>Проект кзурув: «Мен лап кёп сюеген уьй жан», «Тувгъан ерим».</p> <p>Изложение: М. Абуков «Биринчи савгъат» (повестден гесек).</p>
---	--

7 клас

Темаланы кысыгъача хабары	Материалны уйренинде алынагъан билимлер
<p>I. Бёлюк. Халкъ авуз яратывчулугъу (10 сагъат)</p>	
<p>Айтывлар ва аталар сёзлери.</p> <p>Айтывлар ва аталар сёзлеринде намус, игитлик, рагъмулукъ, билимлик йимик англавлар. Ватанын сююв, огъар аминлик болув, ону душманлардан игит кюйде якълав аталар сёзлеринде инг сыйлы насигъатлар гысапда. Айтывлар ва аталар сёзлерини маънасыны теренлиги, оланы тарбия гючю.</p> <p>Къумукъ мифлер. «Къылыч ургъан яр», «Эмен терек».</p> <p>Мифлер тезги заманларда яшагъан адамланы сигъру булан, сынчылыкъ булан дюньяны англавун, англатьвун гёрсете. Бырынгъы адам жансыз предметлени жанлы йимик, гъайванны буса ою, пикрусу, сёзю бар йимик къабул эте</p>	<p>Гечилген фольклор асарланы, оланы жанр башгъалыкъларын; олагъа байлавлу теория англавланы билиеге.</p> <p>Берилген асарланы чалт, къурч кюйде охуп; айтывлар ва аталар сёзлени маънасын англап, озге халкъланы айтывларыны маъналары булан тенглеширип; оланы тувра ва гёчюм маънасын, чебер байлыгъын, тилини гючюн англап; къумукъ йырланы сатырларын бувунлагъа бёлюп, облчев ва тизилиш янындан токъташдырып, хас белгилерин айырып; чебер алааматланы уьстюнде иш гёрюп, озюню оз къаравларын гёрсетип.</p>

болгъанлыгъы.

Къанна къазакъ йырлар.

Къанна къазакъ йырлар-тарихи эпосуну къужурлу асарлары гъисапда.

Къанна къазакъ йырларда бийлик девюрню жинаятчылыгъын, къазакъ эрни элин якълап зулмулагъа къаршы ябушуп, намусгъа, ягъгъа байланып яшагъанын суратлав. Йырларда къазакъ эрни ярлылыгъын, къоччакълыгъын, чыдамлыгъын суратлав. Йырланы философия маънасы. Къанна къазакъ йырланы чеберлиги, овзтёречелиги.

Айгъазини йыры.

Айгъазини йыры – игитлик тарихи йырлагъа гиреген йырланы бири гъисапда. Йырда гёрюнеген феодал девюрге гёре аралыкълар, сабанчыланы-шавхал, бийлер булангъы тартышывлары.

Эпос йырланы гъакъында англавланы генглешдирмек.

Барынгъы халкъ йырларда

Айтывлар ва аталар сёзлени терен маънасын, тарбия гючюн; бырынгъы адамланы яшавунда легендаланы, мифлени агъамиятлыгъын, оланы **башгъалыкъларын**; халкъ авуз яратывчулугъуну асарларыны арасында кылыкъ-намэни оыр даражасында яратылгъан «Айгъазани йырыны» къумукъ халкъны тарихин, адатларын, яшавун-турушун ахтарывда айрыча агъамияты.

Гёнгюнден: Гъар бёлюгюнден 2-3 айтыв ва аталар сёзлерин, «Айгъазини йырындан» гесек.

Яратывчулукъ ишлер:

Айгъазини, Таш уланны келпетлерине ва «Абдулланы йырындан» ананы келпетине гёре сочинениелер; «Таш улан» легенда да суратланагъан гёрюнюшлеге гёре сурат этив.

<p>игитликни, намуслукъну, къурдашгъа аминликни, уллулагъа гъюрмет этмекни, гиччини аявламакъны гёрсе-тив, тюзлюкню макътав, осаллыкъны сёгюв. Айгъазини келпети.</p> <p>Йырда жамият масъалаланы алда гечив ва игитни оз насибине байлавлу ишлени артгъа салыв.</p> <p>«Абдулланы йыры».</p> <p>Йырда батыр игит уланны тарбиялайгъан къайдалар. Давлукъавгъалы заманларда эренлер элини борчун яшавундан, жанындан артыкъ гёрмеге гереги. Ананы уланына тапшуруву.</p> <p>«Таш улан».</p> <p>Легендада халкъны къоччакълыгъын гёрсетив. Халкъны къыйнагъан зулмучулар</p>	<p>Йырларда ёлугъагъан айтывланы ва аталар сёзлени айырып, тетрадарына яздыртыв.</p>
<p>XIX ва XX асруну башындагъы адабият</p> <p>(42 сагъат)</p>	
<p>Йырчы Къазакъ. «Не билейим юз дынкъы бар ханланы», «Гетгенибиз гёкша марал гюз</p>	<p>Гечилип гетген лирика асарланы атларын, оланы авторларын, Й. Къазакъны яшаву булан ону яратывчулугъуну тыгъыс байлавун,</p>

<p>эди».</p> <p>Шаирни кысгъача биографиясы.</p> <p>Шаирни шиъруларында гёрген кыйынларын суратлав</p> <p>Шиъруларында чеберлик алааматлары.</p> <p>Къочкакъай Жамалдин. «Оълюп тирилген кююм».</p> <p>Шаирни кысгъача биографиясы.</p> <p>Шиъруда 1916 йылда Хасавюрт округда болгъан баш гётеривлени суралав.</p> <p>Абусупиян Акъаев. «Къылыкъ китап».</p> <p>А. Акаевни шаирни кысгъача биографиясы. Къылыкъ китапны тарбиялав маънасы.</p> <p>Абуталип Къапууров. «Мени яшавум».</p> <p>Тавлуланы кыйынлы яшавун гёрсетив. Яшларын бир нече йыллыкъ заманындан башлап шакирт этип ят гишилеге берме борчлу болагъанлыкъ.</p> <p>Зайналабид Батырмурзаев.</p>	<p>онда гётерилген масъалагъа шаирни янашывун; асарланы тематикасын, аслу маънасын, тарих булан байлавун, сатира, баллада, поэма йимик теория англавланы ва оланы жанр башгъалыкъларын айырып.</p> <p>Берилген лирика асарланы чебер, таъсирли охуп, асарларда гётерилген масъалалагъа гёре оъз ойларын айтып, лакъыр къуруп, мисал учун М. Атабаевны «Урлангъан ажжал» деген асарына байлавлу дав адамгъа не йимик зарал гелтирегенни; А. Жачаевни шиъруларындан таба тилни де, халкъны да сыкъ байлавлугуъун, тил адамгъа негер тарыкъ, о не йимик къуллукъ кютегенни ва шолай бары да темаланы айланасында уъстюнде генг кюйде лакъыр къуруп; бир теманы айланасында язылгъан асарланы бир-бири булан аралыгъын ачыкъ этип; асарланы тематикасына, проблематикасына гёре авторну къаравларын англама, тилини чеберлигине агъамият берме, ону чеберлик алматларыны уъстюнде</p>
---	--

<p>«Тангчолпан», «Кериван гетди».</p> <p>Шиъруда шаир оз халкъын, миллетин насипли этмек учун яш батырлар бир затдан да кьоркъмай алгъа тюшюп юрюме чакъырагъанлыкъ.</p> <p>Алимпаша Салаватов.</p> <p>«Къарачач».</p> <p>А. Салаватовну къысгъача биографиясы, яратывчулукъ ёлу.</p> <p>Къарачач» деген пьесада халкъ авуз яратывчулукъну къоллав.</p> <p>Пьесаны маънасы. Къарачачны келпети. Амалсыз адамгъа этилген зулмуланы суратлав.</p> <p>Аткъай. «Мени халкъым», «Къайырхан булакъ».</p> <p>Аткъай озюнню шиърулары булан батырлыкъдан къонакълыкъны артыкъ гёрген халкъын алгъышлайгъанлыкъ.</p> <p>Экинчи шиъруда намусгъа байлангъан, тенгсиз чыдамлыгъы булангъы элге гъалал къуллукъ этген Къайырханны кьурч келпетине тергев бермек.</p>	<p>иш гёрме ва олар асарларда не йимик къуллукъ кютегенни англатып, шиърулары ольчев ва кьурулуш янын чечмеге; къошум адабиятны къоллап, интернет ресурслардан баш алып, докладлар, тюрлю проектлер онгарып, оланы якълав.</p> <p>Гёнгюнден: Й. Къазакъ, «Гетгенибиз гёкша марал гюз эди», А. Акъев. «Хожатав» (гесек), М. Атабаев «Урлангъан ажжал» (гесек) А. Жачаев «Мен кьумукъман», Кадрия «Ананы олювю» (гесек).</p> <p>Яратывчулукъ ишлер:</p> <p>Сочинениелер, докладлар: М. Атабаев «Урлангъан ажжал» («Бирев де унутулмагъан, бир зат да эсден таймагъан»), А. Жачаев «Мен кьумукъман» («Ана тил», «Бёрк бар сени башында» («Ата-бабалардан гелген оёр инсанлыкъ хасиятлар»), Кадрия «Ананы олювю» («Ана юрек»), А. Сулеймановну «Днепрни</p>
--	--

<p>М.-С. Ягъияев. «Топуракъ сёйлей».</p> <p>Уллу Ватан дауну йылларында адамлар гёрсетген къоччакълыкълар тюрлю-тюрлю миллетлени арасындагы дослукъ, юрек бирлик гъакъында айтыла, шо къагърулу вакътиде башдан гетген тарчыкълар, оланы устьюнлюкге инаныву суратлана, бугюнгу наслу адамлар дав йылларда гёрсетген игитликге нечик гьюрмет булан къарайгъанлыкъ гёрсетиле.</p>	<p>игити» деген поэмасына гёре Уллу Ватан дауну ортакъчыларыны гъакъында материал (суратлар, слайдлар) гъазирлемек.</p> <p>Гечилген асарланы атларын ва авторларын, аслу тематикасын, идея-маънасын, жанр башгъалыкъларын, теория англавланы.</p>
<p>Баммат Атаев. «Сапун тавну арсланы».</p> <p>Асарда Совет Союзну игити Абдурагъман Абдуллаевни Уллу Ватан дауда гёрсетген гьонерлерин суратлав.</p>	<p>Язывчуланы яшав ва яратывчулукъ ёлун хабарлама, асарланы чебер охума, оланы тюз багъалама, сюжет ёлун, композициясыны хас янларын токъташдырма, асарны башы, суратланагъан агъвалатны къызгъын ерин, ахыры йимик теория англавланы</p>
<p>Акъай Акъаев «Хожатав».</p> <p>Асарда табиятны гёзеллиги, юреке шатлыкъ тувдурагъаны.</p> <p>Шиъруну чеберлик аламатлары.</p>	<p>башгъалыкъларын айырып, савлай, айырып алып ва толу кюйде хабарлап, баш ва экинчи даражалы игитлени айырып, авуздан яда язып хасиятлап, асарны темасына оз ойларын айтып, даллилер гелтирип гертилеп, танкъыт лакъыр юрютюп,</p>
<p>Камал Абуков. «Очакъда от сёнгюнче».</p> <p>Баш игитни къысматы. Ана</p>	<p>асарны атыны ич маънасы булан не</p>

<p>топуракъны берекети, сабанчыны загъматы – насипни башы, яшавну къуванчы деген пикру асарны аслу маънасы. Асарны чебер алааматлары.</p> <p>Магъаммат Атабаев. «Урлангъан ажжал».</p> <p>Магъаммат Атабаевни дауну темасына язгъан асарыны чебер алааматлары.</p> <p>Озью гѣрген, гъис этген затны тюгюл язмайгъан шаир давгъа, дауну къагърулу заманына яш наслусуну гѣзюнден къарайгъанлыгъы.</p> <p>Агъамат Жачаев. «Бѣрк бар сени башында», «Мен Къумукъман».</p> <p>Шаирни къысгъача биографиясы.</p> <p>Шаирни шиъруларында патриот ругъда тарбиялауну агъамияты. Ана тилни сюювге, оьзденликге чакъырыв.</p> <p>Бадрутдин Магъамматов. «Оьртен».</p> <p>Шаирни къысгъача биографиясы. Асарда белгили ярыкъландырывчу А. Акаевни яшавунда болгъан</p>	<p>йимик байлавлугъу барын токъташдырма, пьесагъа байлавлу инсценировка къуруп, план тизип, соравлагъа мекенли ва тындырыкълы кюйде жаваплар бермеге, оьзбашына охума берилген асарлардагъы бирикген сѣзтагъымланы, англамагъа четим сѣзлени маънасын чечивде сѣзлюкден, интернет ресурслардан пайдаланып, мисал учун, къумукъланы бар сайтларын къоллап, пайдаланма.</p> <p>Эпос ва лирика асарланы хас белгирелин, асарланы оьзтѣречилигин; къылыкъ-тарбия проблематикасын англамагъа.</p> <p>Яратывчулукъ иш:</p> <p>М.-С. Ягъияев. «Топуракъ сѣйлей» деген повестни гесегине гѣре, оьзбашына план тизип, изложение; Б. Атаев. «Сапун тавну арсланы» («Давну агъы», «Давну игитлери»-сочинение).</p> <p>«Дюньяда паракхатлыкъ» - бюгюнлерде дюнья гъаллагъа гѣре</p>
---	--

<p>агъвалатланы суратлав.</p> <p>Багъавдин Митаров. «Билдиригиз дослагъа».</p> <p>Шаирни кысгъача биографиясы.</p> <p>Шаирни бизин фашист елевчюлерден устюн гележегине инанагъанлыгъын гёрсетивю, халкъны къоччакълыгъын суратлав.</p> <p>Шиъруну чебер алааматлары.</p> <p>Расул Гъамзатов. «Къурдашлыкъ гъакъда ёммакъ».</p> <p>Шаирни кысгъача биографиясы.</p> <p>Шиъруда гъалал кюйде яшагъан тамазаны келпети. Шиъруну чеберлик алааматлары.</p> <p>Алирза Саидов. «Гелигиз, къурдашлар!».</p> <p>Шаирни кысгъача биографиясы.</p> <p>Шиъруда дослукъ, къоччакълыкъ темаланы гётерив.</p> <p>Кадрия. «Ананы олювю».</p> <p>Баладада ананы келпети. Давну акъубаларын суратлав.</p> <p>Рашит Рашитов. «Адамгъа макътав».</p>	<p>проект иш. «Юртну айланасы» деген темагъа мультимедийный презентация къурув.</p>
---	--

<p>Шаирни яшаву ва яратывчулугъу.</p> <p>«Адамгъа макътав» деген лирикалы поэмасында шаир озюнню юрегинде адамлагъа, инсангъа болгъан уллу сюевюн суратлав. Поэмада ватандашлыкъны ва адамлыкъны макъамлары, ону чеберлик башгъалыкълары.</p> <p>Казбек Мазаев. «Периште».</p> <p>Язывчуну кысыгъача биографиясы.</p> <p>«Периште» деген асарда Агаларханны къазикъумукъ халкъгъа гёрсетген зулмусун суратлав. Гули деген шаир кызыны келпетин суратлав.</p>	
---	--

8 клас

Темаланы кысыгъача хабары	Материалны уйренивде алынагъан билимлер
<p>XV-XIX асруну биринчи яртысы ва XIX асруну экинчи яртысындагъы адабият</p> <p>(20 сагъат)</p>	
<p>Англатьв дарс.</p> <p>Орта юз йыллардагъы (XV-XIX биринчи яртысы) ва янгы адабиятны озюв ёллары.</p>	<p>Орта юз йылларда озмюр сюрген шаирлени яратывчулугъуну озюв ёлларын, темаларын, оланы башгъалыкъларын, шо девюрню ахтаргъан белгили алимлени,</p>

<p>XV-XIX асрудагы адабиятдан аслу маълуматлар. Бу девюрдеги классиклени асарларында озлени яшавун суратлаву, яшавда бар терсликlege кьаршы оланы кьазапланыву. Ерли зулмучуланы баш гетеривю. Й. Кьазакьны, М. Османовну, М. Алибековну, Кь. Мирзаны, Е. Эминни, И. Алигьажини ва башгьаланы яратывчулукь ёллары.</p> <p>Йырчы Кьазакь «Мен Кьазакьман, Кьазакьман», «Насип», «Магьаммат апенди Османовгьа кагьыз».</p> <p>Шаирни яшаву ва яратывчулукь ёлу.</p> <p>Шаирни шиъруларында гьрген кьыйыныларын суратлав. Озьюню озденлигин гьрсетив. Сьургюн этилгенлени кьыйынылы гьалын суратлав.</p> <p>Магьаммат апенди Османов. «Шавхалны кьаласы».</p> <p>Поэмада кьумукь шавхалны загьматчы халкьгьа этип юрюген дазусуз зулмуларын суратлав ва ону орнун-ожагьын дагьылтмакьлыгьын</p>	<p>кьумукь адабиятгьа берген багьасын; адабиятны янгы девюрню алааматларын суратлайгьан кьайдаларын; оьмюр сьурген шаирлерин яшав-гьалын кьысгьача обзор ва толу кьайдада тийишли маълуматлар берип, яратывчулугьуну аслу тема ва жанр якьдан башгьалыкьларын токьташдырып; чебер келпет, тема, идея, сюжет, асарны композициясы, пролог, эпилог деген англавланы, асарны игитлерин суратлайгьан кьайдаланы, тилини чебер алааматларын белгилеп.</p> <p>Берилген асарланы жанр башгьалыкьларын токьташдырып, эпос асарларда девюр яшавну суратлав, шо агьвалатланы гьалиги заманны жамият яшаву булан тенглешидирив, олагьа оз кьаравларындан чыгьып, багьа берив; кьумукь адабиятны темаларын тарихи гьзден гечирип; гьасиллер чыгьарып, асарны темасын, идеясын, авторну</p>
--	--

<p>гёрсетив.</p> <p>Мунги Агьмат. «Яш губечилени йыры».</p> <p>Шаирни яшавундан ва яратывчулугъундан маълуматлар.</p> <p>Губечилени, алтын усталаны, яшавун суратлав.</p> <p>Шиъруну идея маънасы.</p> <p>Инхолу Али-Гъажи. «Акъ гире».</p> <p>Шаирни яшаву ва яратывчулугъу.</p> <p>Шаирни асарларында яшавну гъакъында философ ойлары.</p> <p>Шиъруланы сатырларыны терен маънасы.</p> <p>Мардахай Авшалум. «Базыкъ къурсакълар».</p> <p>Шаирни яшаву ва яратывчулугъу.</p> <p>Шаирни шиъруларында ана топуракъга бакъган сюювюн суратлав,</p> <p>Яшавда ёлугъагъан тюзсюзлюклени гъакъында хабарлав.</p> <p>Манай Алибеков. «Байрам, тойда гъалиги яшланы йыбанагъан кюйлери».</p>	<p>къаравларын гёрсетип, лирика асарланы гёзеллигин чебер охуп гёрсетип; оланы бирлерини ритмикасы неге чалт, къурч, бирлериники буса аста, сабур экенин; шиъруну облчевюню, къапиялашывуну агъамиятын англатып; М. Алибековну «Байрам, тойда гъалиги яшланы йыбанагъан кюйлери» ва Н. Батырмурзаевни «Языкъ Гъабибат» деген асарларын гъалиги яшав булан тенглешдирип, эркин кюйде оьзлени ойларын айтып, оьзлени оюн гертилемек учун асарлардан цитаталар гелтирип; асарны чебер игитлерин тенглешдирип, оланы суратлавда чебер аламатланы, тил къуралланы ерин гёрсетип; интернет ресурслардан пайдаланып, тюрлю-тюрлю проектлер, мультимедийный презентациялар къуруп, оланы якълап.</p>
---	---

<p>Шаирни яшаву ва яратывчулугъу гъакъында маълуматлар. бузукълукъланы гёрсетив.</p> <p>Шаирни тилини чеберлиги.</p> <p>Нугъай Батырмурзаев. «Языкъ Гъабибат».</p> <p>Н. Батырмурзаевни яшаву ва яратывчулугъу.</p> <p>«Языкъ Гъабибат» белгили проза асар.</p> <p>Асарда охув-илму адамгъа тарыкъ экенин гёрсетив.</p> <p>Асарда Гъабибатны келпети.</p> <p>Къалукълу Мирза. «Хангъа жавап».</p> <p>Шаирни яшаву ва яратывчулугъу.</p> <p>Шаир объюню асарларында ханлагъа, байлагъа къаршы турувун гёрсетивю.</p> <p>Етим Эмин. «Огъ, бизин яшав!».</p> <p>Шаирни яшаву ва яратывчулугъу.</p> <p>Зулмучу, къагърулу, законсуз заманланы суратлав.</p> <p>Шиъруну чеберлик алааматлары.</p>	<p>Шаирлени яратывчулугъуну айрылыкъларын, авторну стилини обзтёречелигин, авторну дюнья къаравларын, игитлени ругъ дюньясын, ойларын, гъислерин.</p> <p>Яратывчулукъ ишлер:</p> <p>Н. Батырмурзаевни «Языкъ Гъабибат» деген повестине байлавлу сочинениелер: «Абидат ва Гъабибат», «Н. Батырмурзаевни яратывчулугъунда къатынгишини келпети».</p> <p>«Дагъыстанны белгили адамлары» деген темагъа мультимедийный проект къурув; Манай Алибековну «Байрам, тойда гъалиги яшланы йыбанагъан кюйлери» деген шиърусуна байлавлу доклад – «Къумукъ халкъны алдагъы ва гъалиги адатларындагъы башгъалакълар».</p>
---	--

<p>Мугъутдин Чаринов. «Эркинлик».</p> <p>Шаирни яшаву ва яратывчулугъу.</p> <p>Шиъруда эркинликни суратлав.</p>	
<p>XX асрудагъы адабият (32 сагъат)</p>	
<p>20 асруну башындагъы адабиятны оьсюв ёллары. Адабиятгъа къошум этген къумукъ ва дагъыстан шаирлени ва язывчуланы асарлары. Наби Ханмурзаев, Багъавутдин Астемиров, Алимпаша Салаватов, Юсуп Гереев асарлары булан этген къошуму.</p> <p>Темирболат Бийболатов. «Къурбатлыкъ», «Тутгъун», «Батагъада ярыш».</p> <p>Шаирни яшаву ва яратывчулугъу, къысматы.</p> <p>Т. Бийболатов — къумукъ ва дагъыстан адабиятны кюрчюсюн салгъанланы бириси гъисапда.</p> <p>Т. Бийболатовну театр, музыка, бийив, инче саниятгъа этген къошуму.</p> <p>Шиъруларда Ватанны сюегенликни, патриот гъислени, тёгюлеген загъматны суртлав.</p>	<p>20-30-нчу ва дав йыллардагъы адабиятны оьсюв ёлларын; 20-нчы асруну савлай адабиятыны хас жанр башгъалыкъларын; асарланы текстлерин, олагъа байлавлу теория англавланы; шаирни яшавундан аслу агъвалатланы; муаллимни лекциясыны аслу маънасын конспект этип, ону, далилер гъисапда оьзюню мисалларын гелтирип, англатып; асарланы чечивде оланы хас башгъалыкъларын гёз алгъа тутуп, тюрлю методланы къоллап; асарлагъа байлавлу тарих-маданият ва биография маълуматлар топлап; пьесаны оьзге асарлардан айырмагъа; ону рольлагъа гёре чебер охуп, пьесагъа ва башгъа тюрлю жанрлардагъы асарлагъа байлавлу инсценировкалар салып; игитлени тенглеширив характеристикасын берип; дав</p>

<p>Наби Ханмурзаев, «Бочкени канты».</p> <p>Шаирни яшаву ва яратывчулугъу.</p> <p>Поэмада халкъны малын талайгъанланы къужурлу келпетлерин гёрсетив. Поэманы сатира асарлагъа хас къылыкълары.</p> <p>Багъавутдин Астемиров. «Талчыкълы гюнлерде», «Туснакъда бир нече ойлар», «Намарт дос».</p> <p>Шаирни яшаву ва яратывчулукъ ёлу.</p> <p>Туснакъда шаир агълюсюне ва яшларына береген насигъатлары.</p> <p>«Намарт дос» деген шиърусунда шаир гъайванланы суратлап, инсан аралыкъланы ачыкъ этивю.</p> <p>Алимпаша Салаватов. «Айгъази».</p> <p>А. Салаватов — драматург, алим ва шаир.</p> <p>Дагъыстан адабиятда драманы кюрчюсюн салгъан язывчу.</p> <p>«Айгъази» деген драмада халкъ вакиллерини байлагъа-бийлеге къаршы ябушувун гёрсетив.</p> <p>Оъз оъзденлиги учун ябушагъан фольклор игитни келпетин суратлагъан къайдалар.</p>	<p>темагъа язылгъан асарлагъа байлавлу хабар тизип; Аتكъайны «Къубагийик мююзлер» деген поэмасындагъы халкъланы арасында дослукъну тувулунув темасын англап, ону генглешдирип, гъалиги заман булан байлап, ачыкъ этип хабарлап; асарлагъа байлавлу генглешген план тизип, сёзлюкню кёмеклиги булан асарларда ёлугъан сёзлени маъналарын ачыкъ этип.</p> <p>Асарланы жанр тюрлюлерин, идея ва чебер башгъалыкъларын; игитни ругъ дюньясын, ону ойларын ва гъислерин; пьесаны хас аламатларын ва айрылыкъларын.</p> <p>Яратывчулукъ иш:</p> <p>А.-П. Салаватовну «Айгъази» деген пьесасындагъы игитлени келпетлев - сочинение; А. Сулеймановну «Фронтдан кагъызлар» деген поэмасына байлавлу сочинение - «Давну агъы»; Аتكъайны</p>
--	--

<p>Э. Капиев «Йыр».</p> <p>Шаирни кысгъча биографиясы. Хабарда Сулеймана Стальскийни келпетин суратлайгъан къайдалар.</p> <p>Юсуп Гереев «Абия-ханум», «Ажайны планлары».</p> <p>Ю. Гереев — кьумукъ адабиятны кюрчюсюн салгъанланы бириси.</p> <p>Бизин чебер адабиятны тарихинде ол 20 асруну экинчи яртысында биринчи прозаик гысапда.</p> <p>Язывчуну хабарларында яшавда ёлугъагъан кемчиликлени гёрсетив.</p> <p>Хабарланы баш игитлери.</p> <p>Абдулгагап Сулейманов. «Фронтдан кагъызлар».</p> <p>Шаирни кысгъача биографиясы. Поэмада шаирни давгъа гетип къайтмай кьалгъан жан кьурдашы Йыбав Сурхайны келпетин суратлав.</p> <p>Аткъай. «Къубагийик мююзлер».</p> <p>Аткъай — Дагъыстанны халкъ шаири. Шаирни яратывчулугъуну аслу темалары. Поэмада орусланы уллу язывчусу Лев Толстойну келпети. Поэмада миллетлени арасындагъы дослукъну темасы.</p> <p>Баммат Атаев «Дав майдан».</p> <p>Романда Солтанмутну келпетинден таба тарихибизде мекенли болуп гетген агъвалатланы суратлав.</p>	<p>«Къубугийик мююзлер» деген асарында «Лев Толстойну келпети» - сочинение яда доклад.</p>
---	--

Кадрия. «Ногъайым».

Шаирни яшаву ва яратывчулугъу.

Шиъруда ана ватангъа бакъгъан
сююв ва сагъынчны суратлав.

Анадаш ватанны гёзеллигин
суратлав.

Адабият теориясындан.

Адабиятда къолланагъан жанрлар.

Чебер асарны тизими, тили.

Шаирлик синтаксиси.

Гечген дарсланы такрарлав.

9 клас

Темаланы кысыгъача хабары	Материалны уйренинде алынагъан билимлер
XX асруну экинчи яртысындагъы адабият (52)	
<p>XX асруну экинчи яртысындагъы адабият.</p> <p>Бу девюрдеги адабиятны оьсюв ёллары.</p> <p>Шо йылларда кьумукъ адабиятгъа гелген янгы наслу.</p> <p>Поэзияны, прозаны, драматургияны тармагъындагъы уьстюнлюклер.</p> <p>Адабиятгъа ес болгъан тема, идея, чеберлик белгилер.</p> <p>Абдурагъман Къазиев. «Кьумукъ тюзню гюзгюсю».</p> <p>Йырчы Къазакъ кьумукъ халкъгъа поэзиясы булан этген таьсирин суратлайгъан кьайдалар.</p> <p>Чебер келпетлеге тергев бермек.</p> <p>Амир Кьурбанов. «Асиятны сюювю».</p> <p>Драматургну яшавундан ва яратывчулугъундан маълуматлар.</p> <p>Амир Кьурбанов кьумукъ адабиятны оьсювюне кёп кьошум этген.</p> <p>Ол ана Ватангъа, халкъланы</p>	<p>Давдан сонггъу дагъыстан адабиятны бёлюклерин; ону оьсюв ёлларыны аслу шартларын; жанр башгъалыкъларын; шаирлени ва язывчуланы яшаву ва яратывчулукъ ёлундан аслу агъвалатланы; оланы ич яшавуну, ругъ байлыгъыны яратывчулугъунда гётерилеген масъалалар, суратланагъан агъвалатлар булан аралыгъын; гечилген асарланы авторларын, хабарын; адабиятгъа багъа береген, танкьыт этеген алимлени атларын; адабиятдан теория англавланы; асарны кьылыкъ-тарбия якъдан маънасын, асарны яратывуну тарихин, оланы игитлерин; адабиятны халкъны яшавундагъы ерин, ёругъун.</p>

дослугъуна багъышлап кѣп асарлар язгъан. «Асиятны сюювю» — драма.

Адамланы Уллу Ватан давда гѣрсетген къоччакълыгъын суратлав ва анадаш Ватангъа амин болма чакъырыв. Драманы аслу игитлерини келпетлери. Драманы аслу маънасы.

Аткъай. «Рабият».

Шаирни яшаву ва яратывчулугъу. Поэманы идея маънасы. Рабиятны келпети.

Анвар Гъажиев. «Анадол айтды», «Сѣнмейген юлдузлар», «Алты юлдуз».

А. Гъажиевни яратывчулугъунда уллу Ватан давду темасы.

А. Гъажиевни яшавундан ва яратывчулугъундан маълуматлар.

Поэма давда къалгъан жагъиллени эсделигине багъышлангъан. Поэмада бизин халкъны озлени Ватанын ва топурагъын душманлардан къоруп сакъламакъ учун жанын къурбан этмеге гъазирлигин гѣрсетегени.

Жагъил уланланы озлени борчун намуслу кюйде кютегенин суратлав.

Магъаммат-Солтан Ягъияев. «Бир оърню – бир эниши».

Къылыкъ темагъа багъышлангъан автобиография романдан гесеклер. Бу асарда къумукъ халкъны арасында тезден юрюле гелген

конспект этип, ону, даллилер гъисапда озюнню мисалларын гелтирип, англатып; асарланы чечивде, оланы хас башгъалыкъларын гѣз алгъа тутуп, тюрлю метод ёлланы къоллап; асарлагъа байлавлу тарих-маданият ва биография **маълуматлар топлап**; шиъруланы анализ этивде чебер аламатланы къуллугъун токъташдырып; пьесаны озге асарлардан айырмагъа; ону **рольлагъа гѣре чебер охуп.**

<p>адатланы ва намусну-ягыны кютеген кююн суратлав.</p> <p>Романда баш игитлер Солтанны ва ону атасы Юсупну келпетлерин суратлав.</p> <p>Адабиятны теориясындан. Адабият асарны игити ва ону прототипи.</p> <p>Ибрагым Керимов. «Алихантогъай», «Агъа-ини», «Тирменчини гьиллалары», «Сынны сыры».</p> <p>Язывчуну яшавундан ва яратывчулугъундан маълуматлар. Къылыкъ-тарбия темасына багъышлангъан хабарлар. Хабарланы яшёрюмлени тарбиялавда береген пайдасы.</p> <p>Шарип Альбериев. «Мени байлыгъым», «Мен къабулман», «Адам ва топуракъ».</p> <p>Шаирни яшаву ва яратывчулугъу.</p> <p>Шаирни философия шиърулары. Ш. Альбериевни яратывчулу-гъунда адамны намусгъа, ягыгъа, адилликге, тазалыкыгъа чакъырыв.</p> <p>Шиърулардагъы юрекни рагъат къоймайгъан назик гъислер, рагъму-лукъ, инсанлыкъ, адамны табиат булангъы аралыкълары.</p> <p>Шиъруланы чеберлик алааматлары.</p> <p>Агъмат Жачаев. «Аш гесек», «Ана тил».</p> <p>Шиъруларда эл учун, халкъ учун къуллукъ этмекни уллу маъна-сын</p>	<p>Пьесагъа байлавлу инсценировкалар салып; асарны яратывда авторну тилини озтёрече белгилерин айырып; асарланы игитлерини келпетлерин суратлавдагъы чебер алааматларын хас башгъалыкъларын айырып; дав тематикагъа байлавлу асарланы чечивде тарих дарсларда алынган билимлеринден генг кюйде пайдаланып;</p> <p>А. Жачаевни, Ж. Кермованы, Р. Гъамзатовну ва озге авторланы асарларын чечивде оларда гётерилген масъалаланы айланасында эркин кюйде лакъыр этип; авторну къаравларына багъа беривде, асардан цитаталар гелтирип, мекенлешдирип; асарны</p>
--	---

<p>ачмакъ ва ону чеберлик алааматларына тергев бермек. «Аш гесек» деген поэманы баш игитлерини келпетлери. Къарт сабанчыны топу-ракъгъа бакъгъан сюювюн гёрсетив. Поэманы чеберлик алааматлары.</p> <p>Умукюрсюн Мантаева. «Ёлугъув».</p> <p>Мантаеваны яшавундан ва яратывчулугъундан кбысгъача маълуматлар.</p> <p>Хабарда дагну балагъларына къаршы турув, давда оьлгенлени эсделиги, юрекде даим яшайгъанлыгъы. Асарны чеберлик алааматлары.</p> <p>Акъай Акъаев. «Кюрчю ташлар».</p> <p>Шаирни яшавундан ва яратывчулугъундан кбысгъача маълуматлар. Поэманы терен маънасы. Адамны табиат булан тыгъыс байлаву. Адамны оьрлюгю, оьзюнден сонг кьоягъан эсделиклери — яхшы ишлери, ойлары, намусгъа байлангъанлыгъы. Шиъруланы чеберлик алааматлары.</p> <p>Жаминат Керимова. «Тул кьыз».</p> <p>Жаминат Керимованы яшавундан ва яратывчулугъундан кбысгъача маълуматлар.</p> <p>Поэмада кьумукъ кьызны Ватангъа, суюгенине аминлигин, не кьыйынлар гёрсе де, чыдамлыгъын</p>	<p>аты булан ону ичделигини сыкъ байлавлугъун токъташдырып; Аتكъайны «Рабият» деген поэмасыны аслу игитини прототипи болгъан СССР-ни халкъ артисткасы Барият Мурадованы гъакъында генг кюйде хабарлап, адабиятны инчесаният булангъы аралыгъын ачыкъ этип.</p> <p>М.-С. Ягъияевни «Бир оьрню бир эниши» деген романын чечип, онда гётерилген масъалаланы гъалиги яшав булангъы аралыгъын токъташдырып; сёзлюкню кёмеклиги булан асарларда ёлугъан маънасын англамагъа кьыйын сёзлени ачыкъ этип; алданокъ билдирилген адабият яда публицистика темагъа сочинение язывгъа тарыкъ материалны топлап (китапланы, газетлени ахтарып, танкыт макъалаланы табып, темагъа кьыйышывлу суратлар ва ш.б.), дарсда гечилген яда оьзбашына охулгъан асаргъа, макъалалагъа.</p>
---	--

<p>суратлав. Поэманы терен маънасы.</p> <p>Поэманы чеберлик аламатлары.</p> <p>Адабиятны теориясындан. Лирика асарлары.</p> <p>Зарипат Атаева. «Къурдашлар къыйынлы гюн табулар».</p> <p>Асарда ер тербенгенде бизин халкъ гёрген къыйынлы гюнлени суратлав.</p> <p>Къоччакъ къыз Сакинатны келпети, ону тазалыгъы, намуслугъу, халкъын ва обз ишин суймеклиги. Асарны тарбиялав агъамияты.</p> <p>Гъайбулла Давутов. «Орман булакъ» – повестден гесеклер. Повестни баш игитлери. Исламны, Алибекни, Элмираны келпетлери.</p> <p>Асарны аслу маънасы. Къылыкъ-тарбия темагъа багъышлангъан асар экенин англатмакъ. Асарны чеберлик аламатлары.</p> <p>Мустапа Гъусейнов. «Бай гелин».</p> <p>Хабарларда адат-къылыкъ тарбия масъалалар гётериле. Адамгъа бар затдан оърде намус, ягъ деген ойлар сезиле. Салманны, Тотуханымны келпетлери.</p> <p>Хабарны чеберлик аламатлары.</p> <p>Адабиятны теориясындан. Хабардан англав.</p> <p>Алим Къабардиев. «Жансари» – повестден гесеклер.</p> <p>Амир Къабарбинов яшаву ва яратывчугъундан къысгъача маълуматлар. Асарны аслу маънасы. Баш игитлерини келпетлери.</p>	<p>Спектакльлеге ва ш.б. гёре, обз пикруларына аасланып, рецензиялар язып; адабият асаргъа яда къылыкъ масъалалагъа гёре обз пикруларын язып бажарыв тил культурасыны даражасын гёрсетип; берилген темагъа байлавлу, гёрмекли шаирлени яратывчулугъуна байлавлу проектлер къуруп, оланы якълап; мультимедия презентация къуруп.</p> <p>Аасарланы жанр тюрлюлерин; идея ва чебер башгъалыкъларын; авторну яратывчулугъуна хас тил байлыгъын, ону озгелерден айрылыкъларын; асарларда суратланагъан алдынгы ва гъалиги девюрлерде суратланагъан яшав-аралыкъланы башгъалыгъын ва бирлигин; игитни ругъ дюньясын,</p>
--	--

<p>Къумукъ къыз Жансарини келпети. Асарны тарбиялав агъамияты.</p> <p>Асарны чеберлик алааматлары.</p> <p>Адабиятны теориясындан. Адабият асарны тилини чеберлиги.</p> <p>Расул Гъамзатов. «Ана тил», «Россияны солдатлары».</p> <p>Дагъыстанны халкъ шаири Р. Гъамзатовну яратывчулугъу, бютюн совет адабиятгъа этген таъсири.</p> <p>Шаирни биографиясы.</p> <p>Поэмада Уллу Ватан давда совет халкъланы бузулмас дослугъун суратлав.</p> <p>Патриотлу солдатны душмангъа берген жавабы.</p> <p>Адабиятны теориясындан. Чебер адабият асарланы тили. Шиър тилни кюрчю башгъалыкълары. Адабиятны халкъны яшавундагъы ери, ёругъу.</p> <p>Предметлени арасындагъы байлавлар.</p> <p>Музыка. Р.Гъамзатовну поэзиясы музыкада. М.Кажлаевни «Горянка» деген балети.</p> <p>М. Митаров. «Сырын ачыв».</p> <p>Орус шаир М.Н. Алексеевни келпетин суратлав. Халкъланы бири-бирине ювукъ этив.</p> <p>Агъматхан Абу-Бакар. «Къалалы къыз».</p> <p>Дагъыстанны халкъ язывчусу Абу-Бакарны яшаву ва яратывчулугъу. Язывчуну «Къалалы къыз» деген къумукъ къызгъа багъыш-лангъан повести. Асарда баш игити Беланы</p>	<p>ону ойларын, гъислерин ва яшавгъа къаравларын.</p> <p>Яратывчулукъ ишлер: А. Жачаевни «Аш гесек», А. Акъаевни «Кюрчю ташлар», Ж. Керимованы «Тул къыз» деген асарларына гёре язып, толу кюйде чечив; охулгъан китапгъа ва асаргъа байлавлу рецензия, отзыв языв.</p> <p>Бериген темалагъа гёре тюрлю сочинениелер (асаргъа, суратгъа, табиат гёрюнюшлеге, бир агъвалатгъа гёре оъз пикруларын чечип ва ш.б.).</p> <p>М.-С. Ягъияевни, А. Акъаевни асарларында кылыкъ-тарбия масъаланы чечиливюне байлавлу докладлар онгарыв.</p> <p>А. Гъажиевни, А. Жачаевни, Ж. Керимованы, Р. Гъамзатовну, А. Абубакарны яратывчулугъуна</p>
---	---

<p>ва ону ёлдашы Бадай деген уланны саламатлыгы ва оланы намуслулуугун суратлав.</p> <p>Магъаммат–Загъит Аминов. «Аривлюк» – легенда.</p> <p>М. Аминовну яшавундан ва яратывчулуугундан кыысгъача маълуматлар.</p> <p>«Аривлюк» деген легенданы аслу маъналары ва чеберлик алааматлары.</p> <p>Шаир кыылыкъ масъалаланы салагъан ва чечеген къайдасына тергев бермек.</p> <p>Расулов Магъамматрасул. «Гертмелер».</p> <p>Язывчуну яшавундан ва яратывчулуугундан кыысгъача маълуматлар.</p> <p>Повестде яшлыкъны темасы.</p> <p>Юртдагъы яшланы да, уллуланы да мурады — халкъгъа яхшылыкъ этмек. Адамланы озденлиги, наму-суну тазалыгы.</p> <p>Омарны келпети. Асарны озтёречелиги, чеберлик алааматлары. Асарны яш наслуну тарбиялавда таъсири.</p> <p>Гечген дарсланы такрарлав</p>	<p>багъышлангъан интернет ресурслардан пайдаланып, тюрлю мультимедия проектлер къурув ва ш.б.</p>
--	---

III. Къурум бѐлюк

ОХУВ ПРЕДМЕТНИ МАТЕРИАЛ-ТЕХНИКА ЯКЪДАН

ТАЪМИН ЭТИВГЕ ЁЛ ГЁРСЕТИВЛЕР

Гъалиги школада адабиятны уйренив охув процессни толу кюйде таъмин этив дарсны толумлашдырагъан тюрлю-тюрлю алатланы методика якъдан тюз къоллавно, класдан тышдагъы ишни бир ёрукъда юрютювню талап эте. Ондан къайры, школаны китапханасында (кабинетде) борч кюйде прогаммада гёрсетилген гечилме герек чебер асарланы текстлери болмагъа герек.

Гъалиги заманда адабиятдан юрюлеген дарсларда компьютерни ва тюрлю сѐйлев къуралланы имканлыкъларындан эркин кюйде пайдаланып бажармагъа герек. Шолар охувчуланы чебер адабиятны охумагъа, ондан пайдаланмагъа, дюнья къаравлары ва умуми охув бажарывлукъларын, мердешлерин артдырмагъа имканлыкъ бере. Шо масъалланы асувлу кюйде чечивде охув процессни барышында материал-техника къураллар болгъан чагъы эркин къолланма герек. Ондан къайры, охув процесде къолланагъан техника ва гёрсетив алатлар адабиятны предмет аралыкъларын, озге предметлер булан байлавлукъларын болдурмагъа кѐмек эте. Адабият асарны озге тюрлю инчесаниятларда интерпретация этив (художниклени суратларында, музыкада, асарлагъа гѐре салынгъан киноларда), чебер асарда суратланагъан агъвалатлардан къайры, авторну къаравларындан тыш якъгъа чыкъмагъа, адабиятны, сурат ва графика инчесаниятны бирлигин токъташдырмагъа имканлыкъ бере, маданият къаравлары болдура ва адабият асарны теренден англамагъа болушлукъ эте.

Шаирни ва язывчуну яшав ёлу ва яратывчулугъу гъакъында адабият экскурсиялар (слайдлар (диапозитивлер), видеофильмлер) язывчуланы яшав ёлларын ачыкъ эте, охувчугъа язывчуну яратывчулугъундагъы тарих агъвалатланы гърмеге, англамагъа, сезмеге кёмек эте. Айрокъда, бу иш охувчуланы язывчуну биографиясы булан таныш этивде, чебер асарланы генг кюйде тарих адабият контекстинде уйренивде агъамиятлы болуп токътай.

Гъар школада адабият кабинет борчлу кюйде болмагъа тюше. Адабият дарслар адатлы гъалда кабинетде юрюлме герек. Кабинетде язывчуланы суратларындан, портретлеринден, китапларындан, альбомлардан, башгъа тюрлю гърсетив алатлар болма тюше.

Адабият кабинетде болма тийишли техника алатлар:

- интернетге къошулгъан компьютер, электрон почтасы;
- мультимедиапроектор;
- сканер;
- принтер;
- копировальный аппарат;
- видеоплеер, DVD- плеер;
- телевизор.

Адабият кабинетни эсгерилген техника алатларлар булан таъмин этив стандартланы яшавгъа чыгъарывда агъамиятлы болуп токътай ва охув ожакъны умуми материал-техника якъдан таъмин этивню бир агъамиятлы яны гъисапда къарала.

Адабият дарсларда гечилеген асарлагъа байлавлу болуп, интернетде берилген къумукъ халкъны тарихи, маданияты, белгили игитлери,

спортсменлери, алимлери, шаирлери гъакъындагъы материаллардан охувчулар эркин кюйде пайдаланып бажармагъа герек.

Интернетден къоллама болагъан ресурслар:

1. «Къумукълар» деген къумукъ портал;
2. <http://turkportal.ru/>;
3. [kumukia.ru.](http://kumukia.ru/);
4. moskum.ru;
5. groups/yoldashliq;
6. <http://yoldash.ru/>. ва ш.б.

Яшланы адабият булан тындырыкълы кюйде таныш этмек учун, огъар бакъгъан сюювюн артдырмакъ учун школада, адабият кружоклар къуруп, иш юрютме герек. Кружокда аян охувну, хабарлавну, асаргъа гёре сурат этивню, айры-айры язывчуланы яратывчулугъун ва олай да гъалиги бизин жамият яшавдагъы янгылыкълар булан байлавлу масъалаланы, адабият темагъа байлавлу проектлер, диспутлар, викториналар, интернетден пайдалы материаланы табыв йимик ишлер оьтгериле.

Кружок дарслар алынган билимлени камиллешдирмек ва теренлешдирмек учун да пайдалы. Кружокну ортакъчылары, гъазирленип, школаны коллективини алдында выставка, инсценировка, язывчулар булангъы ёлугъувлар, адабият ахшамлар, жумалыкълар оьтгерип, ишин гёрсетмеге борчлу. Язывчулар булангъы ёлугъув – айрокъда агъамиятлы иш. Чебер асарланы авторлары булан ёлукъмакъ, оланы авзундан оьзлени асарларын тувра эшитмек охувчулагъа бек таъсирли.

Адабиятдан билим беривде язывчуну биографиясын ва яшав ёлун ахтарыв, музейлеге, ону тувуп, оьмюр сюрген элине, олар булан байлавлу тарихи ерлеге, салынган эсделиклеге экскурсиялар оьтгерив йимик ишлер

де агъамиятлы ерни тута, охувчуланы язывчу булан, ону асарларыны девюрю булан ювукъ эте (мисал учун, Оьтемиш орта школадагъы Й. Къзакъны музейи, Атланавул орта школадагъы Й. Къзакъны эсделиги, Капиркъумукъдагъы Шавхалны къаласы, Уллубийавулдагъа У. Буйнакскийни музейи, Адильянгыюртдагъы З. Батырмурзаевни къабуру, Хасавюрт педколледжни музейи, Ю. Акаевге, У. Буйнакскийге салынган эсделиклер; ондан къайры, Магъачкъала шагъарда ерлешген тюрлю музейлер: театр музей, инчесанияты музейи, Дагъыстан пачалыкъ тарихи ва архитектура музейи, «Дагъыстан авул» дейген этнография музей ва ш.б.).